

Микица Илић

ОСВИТ ДАНА ОСМОГ

роман

МИКИЦА ИЛИЋ

ОСВИТ ДАНА ОСМОГ

роман

**СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2015.**

Деди по оцу, Саву Илићу,
и деди по мајци, Максиму Павловићу,
сужњима Трећег Рајха
који су ову приповест проживели и преживели

Схватили смо да смрт
није нимало гора од живота,
и нисмо се бојали
ни једног ни другог.

Варлам Шаламов, *Приче са Колиме*

Стајали смо у прљавој води до колена, мокри од зноја, влаге и кондензоване паре која нам је капала за врат са ниског плафона. Смрад зеленкастих зидова рушевног подрума, мемла по ћошковима и трулеж дрвених басемака који су водили горе, на тло, у слободу, завлачили су нам се у ноздрве и уста. Нико није могао да седне, нити легне, због ледене воде која је стално притицала споља, кроз олук углављен у полупани подрумски прозор, као ни због велике гужве, јер је просторија била крцата људима.

Нова власт нас је држала заточене у подруму парохијског дома, све док неко од родбине не би донео обавезни откуп у житу или другој храни коју смо дуговали, и тако откупио и нас од даљих патњи и понижења. Онда би ослобођеник „за награду“ пумпао воду са ручне пумпе пободене у бунар у црквеној порти, а хладна течност би кроз цев лила по нама док не стигне откуп за следећег. Тако је свако давао свој допринос преваспитавању кулака који су остали доле, у подрумском казамату.

За то време стизали су нови притвореници из удаљених засеока, на руским војним циповима, под будним оком „кожних мантила“. Удбаши су их сатеривали кундацима у подрум, наглавачке, кроз капак у дну северног зида куће. Пуцала су ребра, крвариле разбијене главе, одзвањали болни јауци. Падајући ничице једни преко других, људи су гњечили затворенике испод себе и дочекивали изгуљеним лактовима и коленима нове несрећнике који су се стропоштавали кроз отвор. Напоследку би чувар одгоре презриво погледао у све углове просторије, проверавајући да ли је „све у реду“. Потом би са гнушањем плунуо у безобличну гомилу људских телеса, залупио тешки поклопац од грубо рендисаних дасака и закључао катанац. Просторијом би језиво цијукнуо двоструки клик зарђале браве, и све би се намах умирило у напрегнутом ишчекивању, да би већ следећег трена прострујао нервозни жамор озлојеђених људи.

Новопрстигли јадници су се испочетка бунили, запомагали и молили за милост, али би брзо ућутали у сусрету са сивим,

подбулим лицима нас који смо ту чамили данима. Потом би се трудили да ухвате неко боље место удаљено од степеница низ које су се сваког часа стрмоглављивали нови сужњи и олука из којег је прскала вода на све стране. Првих дана смо се трудили да останемо барем изнад појаса суви, али временом би се свако од нас оклизнуо или у гурању дошао под цев са водом и остајао мокар да цвокоће од студени и страха.

Било је то четврте године од њиховог „ослобођења“. Кажем: од њиховог, јер нама је ропство тек следило. На Огњену Марију, у сами освит, ухапсили су комшију Лазара Милутиновића и мене. Истерали су ме из куће на сред авлије, свезали руке жицом и, док су четворица претурала шталу, вајат и сенару у потрази за скривеном храном, двојица удбаша су ме крвнички тукли кундацима. Мајка и млађи брат су вриштали на прагу, кукали и нарицали, све док их нису псовкама и претњама отерали назад у кућу.

Лазара и мене су потом провезли кроз цело село на ландроверу, да нас сви виде. Испред задруге гомила света. Смејуље се и дошаптавају:

- Дош'о земан да се газде хапсе.

Многима је сишао злуради осмех са лица већ у наредним данима, када дође ред на њих.

Чим су нас потрпали у подрум парохијског дома, окупише се жене у порти, стадоше да лелечу и јаучу. Они из Одбора опалише у вис из руског „нагана“ и светина се одмах разбежа.

Предвече Света доброшар прође кроз село и обзнани да нико неће бити пуштен кући док његова породица не донесе откупни дуг у житу, месо и вуни, и да се сваки противник новог социјалистичког поретка који одбије испуњење принудне обавезе има од данас сматрати државним непријатељем.

Наредних седам дана испричали смо се комшија Лазар и ја као никада пре. Премда смо кућа уз кућу, због нашег сељачког посла нисмо никада имали довољно времена за разговор и, како то обично бива, тек нас мука састави и наведе на причу.

Лазар је био двадесетак година старији од мене. Висок и кошчат, црн у лицу, увек је деловао озбиљно. Његова стасита и снажна плећа издржала су и теже дане, него што беху ови,

послератни. Изгледало је као да га се бол и патња уопште не тичу, да је имун на њих. У његовим густим, црним брковима и гргуравим, проседим власима крила се безгранична сета човека који је већ много пута гледао смрти у очи. Поштовали су га сви у селу, и млађи и старији јер је био честит и вредан домаћин. Људи су често тражили савет од њега. Био је разборит и бистар човек, уз то ненаметљив и увек смирен. О сваком човеку је говорио са поштовањем, разложно и без осуђивања. Уважавали су га јер је живео онако како је говорио, а говорио онако како је мислио. За време рата Лазар је био у заробљеничком логору у Немачкој док сам ја окупацију провео код куће. Тек пред крај рата су ме мобилисали партизани.

Говорили смо тада, у подруму, своје судбине: ја како је било овде, у Србији, за време окупације, а он како је било тамо, у Немачкој, у заробљеништву; ја о ослобођењу и миру, он о тамновању и рату; ја о отаџбини, он о туђини... Поред свега, чинило ми се да смо причали исту причу, премда смо говорили о две различите несреће. Или је, ипак, несрећа само једна...

Стојећи у хладној води до појаса, Лазар ми је приповедао како су их Немци заробили у априлском рату, такорећи, на спавању, наивно и без борбе.

Лазар је дочекао априлски рат у околини Карловца, у Бановини Хрватској, на тромесечној војној вежби. У батерији је имао чин резервног артиљеријског поднаредника. Седам дана су југословенски краљевски војници слушали ратне вести у рововима, али непријатеља нигде нису видели.

Осмог дана, у освит, две трећине војника дезертираше, однеше пушке, мапе, одведоше коње, украдоше, чак, и једну пољску комору. Међу првима побеже и командир, капетан Новосел, који понесе са собом све затвараче са топова. Претходну ноћ су их поскидали он и стражар Бајрамовић, натоварили на кола и одвезли, а војска остаде у чуду: довде чак дошли да бране туђу земљу а ови, такорећи домаћи, дезертирали. Из неверице људи се повратише сутрадан, зором, када их опколи група наоружаних цивила у дроњцима и позва на предају.

Резервни поручник Петар Радека, најстарији по чину, преузе команду и нареди повлачење уз паљбу из пешадијског наоружања. Тројица погибоше на лицу места. Остали су се некако извукли из обруча и докопали оближњег шумарка. Гладни и неиспавани, без бусоле и мапе, са по десетак метака у џеповима шињела, одлучише да је најбоље да се раздвоје у мање групе од по два, три човека и тако домогну Босне, Дрине и даље својих кућа у Србији. Са свих страна су вребали цивили са оружјем украденим из војних магацина.

Лазар са још двојицом Шумадинаца крену насумце, на исток. Седам дана су лутали шумом, заобилазећи пастирске бачије и торове, претрчавајући ливаде и катуне. Јели су корење паштрњака, дивљи лук и птичја јаја, али воде није било нигде и, најпосле, изнемогли од жеђи, приђоше првим кућама да замоле за неколико гутљаја.

Једна жена их лепо прими и понуди да се одморе и презалогaje. Док су, изувени и распасани, лежали под дрветом у дну дворишта и умакали скорелу проју у топло млеко, искочише са свих страна цивили са пушкама на готовс. Она жена повика:

- Ено их! Ту су! Држ'те их!

Предали су се без отпора, уморни и малаксали, невољни за даљу борбу. Казаше им да је поглавник прогласио Независну државу Хрватску, и да ће одмах бити интернирани у Србију. Везали су их и спровели надомак железничке станице, у велико двориште ограђено високим зидинама са бодљикавом жицом на врху. Већина војника из батерије су већ били заробљени и дотерани у импровизовани затвор.

Чим су се сместили, отпоче прича међу заробљеницима.

Двојица Босанаца кренули кући возом. Вагони пуни војске, сви се радују што је рат готов, побацали пушке и, пијани, грле госпође по купеима; ове вриште и циче – прави циркус! Најпоследње, нису одмакли ни десетак километара, композиција стаде на некој малој сеоској станици, са свих страна поискакаше цивили са пушкама на готове и разоружаше војску без иједног испаљеног метка...

Наоружани цивили су заробили и поручника Петра Радеку, заједно са војницима који су пошли са њим на југ, пут Петрове Горе. Поручника су стрељали на лицу места, а војнике су дотерали у сабирни логор код железничке станице. Помешани са другим сужњима, они су ћутали погнутих глава, утонули у мрачне мисли. Сећали су се добричине и шерета Петра Радеке, добровољца из Великог рата, који се као аустроугарски каплар предао Русима на фронту у Галицији. Заједно са другим српским добровољцима, Радека је бродом, преко дебелог мора, стигао на Солунски фронт, где се прикључио српској армији. Прошао је Кајмакчалан и друга бојишта, где је више пута одликован. Ратовање је завршио као резервни краљевски официр. После рата су му нудили да се колонизује у Банату, где је краљ Александар делио добровољцима по осам јутара оранице, али Петар није хтео да напусти Петрову Гору. Када је отаџбина поново позвала своје синове да је бране, резервни поручник Радека се добровољно одазвао међу првима. Шваба му није дошао главе у два рата, али га убише они који су положили исту заклетву.

Сутрадан су се појавили Немци. Лазару и осталима лакну:

- Боље и Немци него ови „наши“.

Постројили су војску у цик зоре. Сви су осећали да се нешто спрема, знојили су се дланови и „милили мрави“ низ кичму.

Грозно ишчекивање и велика неизвесност чинили су људе нервозним. Ипак, нада живи до последњег трена. Размишљали су:

„Живи смо и то је још увек нешто, рат је завршен, држава је капитулирала, и нема никаквог смисла да погинемо сад кад је већ, ионако, све готово...“

Један здепасти, ћелави немачки официр издао је наредбу да се на леву страну издвоје Хрвати, на десну муслимани, позади Мађари, Шиптари, Бугари и остали, а у средини да остану Срби, Црногорци, Југословени, Јевреји и Цигани. Заробљеници су се ускомешали и закукали. Пронесе се врева ледином.

Да би смирио људе Немац опали из пиштоља у ваздух. Сви су одмах заћутали и тад одјекну команда:

- Марш у строј! Свако редом да чита молитву коју зна: Срби „Оче наш“, римокатолици „Здраво Марија“, муслимани прву суру Курана, а Јевреји „Кадиш“!

Како је ко говорио молитву коју је знао, тако су га стражари одвајали у страну. Несретнике који нису знали ни једну молитву сврстали су у групу са Циганима и Југословенима.

Уз велике муке, до подне је војска некако разврстана. Затим су им поделили по четврт црног хлеба и кутлачу посне чорбе. Кад су заробљеници завршили са јелом, наново су их постројили „по нацијама“. Један официр у црној униформи какву до тада нико није видео, одржао је кратак говор. Рекао је да ће сви бити пуштени кућама, осим Срба, Црногораца, Југословена, Јевреја и Цигана. Стројем се пронесе одушевљени усклик ослобођених, помешан са негодовањем оних који остају. Неколико Далматинаца који су се изјаснили као Југословени и група Словенаца који су се плашили немачке мобилизације, добровољно остадоше у заробљеништву. За остале је рат био готов и могли су да иду својим кућама.

Лазара Милутиновића и још неколико подофицира одвојили су из групе војника и отерали у зграду, где су већ одраније били смештени официри.

После три дана проведена у привременом затвору, Немци су потерали заробљене официре и подофицире на железничку станицу. Ту су их укрцали у сточне вагоне.

Причао нам је Лазар, док смо чучали у подруму:

- Краљевски официри, међу њима, чак, и четири седа ђенерала, гурају се у сточним фургонима, а свет гледа. Туђи свет гледа и мило му, све се смејуљи. Да је ово било у Србији, мајке и сестре би гребле лице и чупале косу, јаукале би и нарицале, ал' туђи свет, па другачији и обичаји...

Пронесе се прича да их воде у Загреб по аусвајс, па ће онда свако својој кући јер је Краљевина ионако капитулирала. Успут је било прилике да се побегне из отворених вагона, али нико није хтео да се излаже непотребном ризику, јер се причало да ће их свеједно пустити кућама, кад је држава ионако пропала. Осим тога, Немци запретише да ће кажњавати бекство тако што ће стрељати оне који остану – по десеторицу за сваког бегунца. До Загреба су заробљеници више мотрили један на другог, него немачки стражар у другом крају вагона.

У недељу, двадесетог априла 1941. године освануо је Ускрс, а да се од муке нико није честито ни прекрстио. Сви су предосећали да голгота тек следи.

На загребачком колодвору створила се гужва око поражене војске. У колони по двојица, погнутих глава, прошли су кроз град заробљени краљевски официри и подофицири, не видевши га честито од узавреле светине. Деру се на њих госпође у шеширима, пљују их и псују студенти и ђаци, деца гађају каменицама... Официри погнули главе и престрављено гледају пред себе, у црну земљу. Понеки цивил се залети и припали шамарчину седокосом пуковнику, а овај ћути и не сме да га погледа у очи. Заробљеници осећају да им је живот јевтинији од луле дувана и ћуте јер стари ратни закони не важе у новој држави. Стражари који спроводе заробљенике смешкају се и кобајаги бране заробљене официре од разјарене руље. Колона је пролазила улицама Загреба читаву вечност, или се само тако чинило сужњима, јер лакше је гледати

непријатеља преко нишана, него бившег пријатеља, голорук и беспомоћан.

Када су на крају некако прошли пут страдања, заробљеници одахнуше. Немци сатераше ражаловану војску у велику, жуту зграду. Онај јунак што си га до јуче гледао како парадира на коњу са сабљом за појасом сад опустио брке и гледа преда се у цокуле без пертли, а понеки држи гаће у рукама да му не спадну без каиша. Они најстарији, који су Цер и Колубару претурили преко главе, седе најтужнији. Лакше је млађима, њих не притиска стара слава, па мисле да је и ово што су досад препатили доста од њих.

Један Циганин украо у ратном метежу официрску униформу, чизме и сат, шепурио се у новој одећи, па га грешком заробили као официра. Сад кука и запомаже да га пусте, али нико га не слуша. Премда му је туђи часовник на руци, стално пита колико је сати јер не уме да гледа на њега. Мисли несретник питање је трена кад ће да га пусте јер то није његов цигански рат, већ светски који га се не тиче.

Док су гледали сиротог Циганина, којег је несмотреност довела до велике невоље, потиштени заробљеници се наједном озарише. Понеко се, чак, и гласно насмеја. Када је човек напет попут струне, брзо мења расположење и лако пада у горки плач или заразни, необуздани смех јер од смеха до плача и натраг – само је један корак. Тако су се несрећни заробљеници смејали још несрећнијем Циганину, само зато да не би плакали. А разлога за плач је било напретек.

Тог дана пронесе се глас међу заробљеном војском да ће Немци ратне заробљенике да спроведу у Аустрију, коју је анектирала Немачка и да ће им тамо издати пропуснице, јер НДХ још није призната, па се у њој не могу издавати званични документи Трећег Рајха.

Рано ујутро у зграду упадоше немачки стражари са откоченим шмајсерима и одмах почеше да шутирају људе који су спавали по поду. Викали су: Loss!, и драли се на поспане, збуњене заробљенике који су ужурбано купили своје ствари и истрчавали у

пространо двориште. Напоследку, проломи се команда: Appel! и ратни заробљеници се постројише у неколико редова према чиновима.

После прозивке колона крену пут железничке станице. Сви су намах претрнули јер су очекивали да ће поново доживети линч. Овога пута није било „одбора за испраћај“ и несрећни људи одахнуше. Загреб је безбрижно спавао, равнодушан према агонији пропале Краљевине и њених несрећних часника.

Корачајући пустим улицама, Лазар и други заробљеници су по први пут јасно видели град који је пленио својом раскошном лепотом. Колико год су његови становници оставили мучан утисак на сужње, толико су празне градске улице и високе, стамене грађевине очаравале грациозношћу и богатством колорита, линија и облика. Био је то прелепи град, направљен за уживање његових житеља. Србијанске паланке које је Лазар до тада походио нису биле ни налик Загребу у којем се осећао дух средње Европе. Премда, тих дана је посрнули европски дух ширио кужни, смртоносни задах зла, живећи још само од старе славе.

На железничкој станици су нагурали сужње у теретне вагоне. Старије офицере, који нису могли брзо да ускачу у отворене фургонае, Немци су без милости тукли кундацима у ребра и шутирала цокулама у задњицу. Тискало се на малом простору по четрдесетак уплашених заробљеника. Било је загушљиво, мрачно и тескобно. Ужасно је смрдело јер је истим вагонима претходно транспортована стока. Људи су се гурали, спотицали и падали један преко другог, желећи да заузму што бољи положај, далеко од врата, уз сами зид вагона. Није се могло седети, нити лежати. Сви су стајали, згрчени и савијени, псујући и негодујући што се с њима тако поступа.

Путовање је било мучно, са честим застајкивањима и чекањима на сигнал. Било је ужасно хладно и људи су цвокотали, прибијајући се један уз другог и дувајући у промрзле прсте. Пара се хватала и ледила на брковима и ноздрвама. Кроз високи прозорчић испрекрштан бодљикавом жицом видела су се поља и лугови прекривени маглом, а кроз рупе на поду промицали су камени мостови и модре реке.

Све време заробљеници су гладовали и патили од жеђи, али, када их притисну потреба за вршењем нужде, настаде права лудница. Кибла која је напуњена већ после неколико сати путовања, трескала се и пресипала, ширећи несносни смрад око себе. Договор је био да се сви суздржавају колико могу, док воз не стане и стражари не дозволе пражњење препуне посуде. Људи су се стискали, кукали и запомагали, али нико их није слушао. Композиција је настављала даље, на север, без заустављања. Напослетку, они који више нису могли да издрже, почели су да се олакшавају кроз рупу у патосу, у једном ћошку. Смрад се све више ширио и постајао неиздржив.

Када је предвече воз са сужњима прешао југословенско-аустријску границу и наставио без заустављања даље, на север, свима је постало јасно да ће мало да причекају на аусвајс. Било је међу заробљеницима и неколико седих старина у резерви, који су претходни рат провели у швапском заробљеништву, па их тек тада млађи официри саслушаше шта су хтели да кажу од самог почетка путовања.

Пуковник у пензији, Миленко Јоксимовић из Књажевца, причао је млађим официрима о свом ропству у аустроугарском концлогу Нађмеђер, на мађарско-словачкој граници.

Јоксимовић је био лакше рањен и заробљен почетком септембра 1914. године, у бици код Чевртије, када је његов Тринаести пешадијски пук „Хајдук Вељко“ у саставу Тимочке дивизије првог позива Друге армије, форсирао реку Саву на сремском пољу Легету. Тада су се многи Тимочани подавили и изгинули у повлачењу преко реке. Они који су остали на левој, сремској обали, пали су у ропство и отерани у аустроугарске логоре.

Ратни заробљеници су са савске обале спроведени пешке у Нови Сад. Успут су их мађарски хусари тукли корбачима и моткама. Многи су тако побијени. У местима кроз која су пролазили, Мађари и Немци су их псовали, тукли и пљували.

Потом су на новосадској железничкој станици укрцани у сточне вагоне и транспортовани до логора Нађмеђер.

Док је пуковник Јоксимовић причао о свом претходном ропству, људима није било јасно да ли говори о давним догађајима, или о ономе што им се управо дешавало јер се прича понављала, чак, и у детаљима.

Храна у логору Нађмеђер је била лоша и недовољна. Вечеру су често прескакали, као да држе неку строгу дијету. Воде је било само за пиће. Хигијена је била слаба. По људима су милиле вашке и стенице.

Јесен те године је била хладна и кишовита. Заробљеници су кулучили на подизању оgrade од бодљикаве жице око логора. На угловима су градили дрвене куле – стражарнице високе петнаестак метара. Све време су спавали под ведрим небом, на голој ледини.

Када су Мађари видели да ће рат потрајати, натерали су ратне заробљенике и интернирце да крајем октобра 1914. године подигну монтажне бараке за становање. За месец дана изграђено је двадесет барака. Следеће године је склопљено још шеснаест. Приземне спаваонице су биле дугачке четрдесетак, а широке десетак метара. У свакој је боравило од две до четири стотине логораша.

Пуковник Јоксимовић је говорио да је кроз логор током четири ратне године прошло десетак хиљада логораша. Многи су упућивани у друге логоре, јер је Нађмеђер све време служио као прихватни центар за нове заробљенике који су пристизали из Србије.

Приликом доласка заробљеника у логор, сви су морали да буду ошишани, окупани и да проведу неколико недеља у карантину. Тек после тога су распоређивани по баракама. Људи су спавали по поду, на разастрој слами, покривајући се само једним танким ћебетом.

Свако вече су логораша постројавани и пребројавани. Ко би закаснио на прозивку сурово је кажњаван батињањем, везивањем за колац или самицом без хране и воде. Они који су покушали да беже, били су обешени на сред логора, за пример осталима.

Заробљеници су уписивани у логорску књигу и добијали су своје бројеве. Више их нико није прозивао по имену и презимену,

већ само по броју. Ваљда зато што је лакше убити број, него човека са именом и презименом.

Причао је пуковник Јоксимовић да је више од шест хиљада несрећних Срба умрло у логорским жицама Нађмеђера од пегавог и трбушног тифуса, туберкулозе, дизентерије, глади, хладноће и исцрпљености. За време великих епидемија у логору је дневно умирало преко стотину људи. Покопавали су их у плитке, заједничке гробнице по црним, дунавским мочварама. Над кривим, танким крстачама су кликтала јата црних врана, и то је било једино опело измученим душама преминулих. Пред командом логора стајала је велика црна табла на којој су уписивана имена умрлих. То им је била читуља и парастос. Бројеви су поново постајали људи, али само накратко.

Крајем октобра 1918. године логор Нађмеђер је распуштен. Пуковник Јоксимовић и други преживели ратни заробљеници и интернирци кренули су пешке кућама.

Док су нови сужњи слушали о страдањима заробљеника у Нађмеђеру, нису могли да поверују да сличне муке очекују и њих у наредним годинама. Мислили су да је то само наклапање беспосленог, излапелог старца. Нико није ни слутио да их чека још тежа судбина.

Композиција са заробљеницима заустављала се на неколико места да би се поделило дневно следовање чорбе и четврт хлеба. Воз би улазио у станични перон, где су већ чекали казани из којих се пушила храна. Потом би истеривали изнемогле људе из смрдљивих вагона и делили им бедни оброк. Немачки стражари су дозвољавали само петнаестак минута шетње по перону и, чим би се сужњи умиле и освежили у станичним клозетима, почели би да вичу и терају људе назад у вагоне.

Сваки дан путовања личио је на судњи дан. Прљави војници, зарасли у браде, црвених очију и отечених ногу, подбули од неспавања, творили су жалосну слику некада поносне Југословенске краљевске војске. Малим ножићима које су успели да сакрију приликом претреса, заробљеници су вадили ексере из

патоса, а потом их закуцавали у зидове вагона. Онда су качили шињеле, обућу, празне чутурице и друге ствари, да би ослободили под за спавање.

Осмог дана, изјутра, после дугог трукцања, воз се зауставио. Немци су одмах истерали изгладнеле, уморне људе напоље, на велику станицу са крупним натписом „Osnabrück“. Уз вику и гурање, постројили су их у колоне и командовали покрет. Кад су прошли кроз село Еверсхајде, колона је скренула надесно. Потом су промакли крај оронулих барака и, најпосле, застали пред отвореном капијом, склепаном од укрштених греда и бодљикаве жице. Сад је свима било јасно – ипак, логор!

Заробљеници нису знали да ли треба да буду срећни што су још увек живи или тужни због ропства у које су пали. Радовали су се јер су измакли смрти која им је дисала за врат, а истовремено су били потиштени јер су завршили у логору, далеко од кућа, забринути за судбину својих најближих.

Одмах по уласку у логор немачки стражари су сатерали заробљене официре и подофицире на фудбалско игралиште. Смркнути заробљеници су ћутали, премирући од страха по ко зна који пут, али су мислили:

„Нису нас Швабе чак доведе довеле да би нас побили, а могли су доле да нас оставе оним нашим.“

У људима се одједном пробудила још снажнија воља за животом. Све је изгледало као некакав велики испит на који су изненада и против своје воље стављени, и сад је требало све издржати, из ината и нужде, јер чекали су их код кућа жене и деца, остарели родитељи и огњишта која не могу без домаћина; чекао их је цео један живот, одједном тако леп и светао, драг и значајан као никада пре.

На угловима логора налазили су се бетонски бункери. Између двоструких редова стубова са бодљикавом жицом уздизале су се високе куле – осматрачнице са митраљеским гнездима и рефлекторима. Стражари са аутоматима и крволочним вучјацима патролирали су дуж ограде. Ограда од бодљикаве жице делила је српски од француског дела логора у којем је боравило неколико стотина људи. Дрвене бараке са крововима од црне тер-хартије

поређане у правилне редове, амбуланта, купатило и радионица, сведочили су да у логору влада савршени поредак.

Изван логорске оградe, у неколико дрвених барака, била је смештена немачка команда, Абвер, спаваонице, кухиња и трпезарија за стражаре и тумаче. Даље одатле, на све стране протезала се равница и њиве са кромпиром и сточном репом. Једино се на сто метара од северне оградe уздизао високи железнички насип који је заклањао поглед. У целом логору није било ни једног дрвета, чак је и трава била некако жута, закржљала. Видело се да је ту доскора била мочвара која је напречац исушена и претворена у ледину.

Краљевске официре, једног по једног, спровели су до стола и ту их је један војвођански Шваба питао за име, презиме, датум и место рођења, чин и род у којем су служили. Неколико будала запишташе:

- Сад ће да нам поделе пропуснице, па ћемо кући!

Други, мало разборитији се прекрстише:

- Само да нам умрлице не пишу.

Официри су морали да потпишу обавезу да неће имати никаквих односа са немачким женама. Многи се Србин насмеја по први пут од заробљавања: држава у рату, Европа гори, људи гину, а педантни Немци размишљају о неверству својих супруга. Сви официри и подофицири потписали су без размишљања. Шта је Србину да обећа! Да су тражили тада од њих да се одрекну рођеног оца и мајке, отаџбине, краља и Бога, већ би се нашао неко спреман, ал' кад су затражили да се одрекну туђих жена, показаше Немци своје непознавање српских обичаја.

Ко је успео да сакрије неку ситницу од усташа: злато, накит, новац, табакеру, кожни опасач или часовник, морао је то да преда Немцима. Остаде и онај лажни официр Циганин без сата. Стоји мученик наред пољане, па просто не верује шта му се догађа. Мисли, сад ће неко доћи и разрешити велику забуну.

Постројише ражаловану војску у врсту и преводилац им прочита наредбу о кућном реду. На знак трубе свако јутро у осам и свако вече у осамнаест часова ратни заробљеници су морали да буду постројени на апелплацу због прозивке. Обавезан боравак у

баракама био је прописан од двадесет часова зими, односно од двадесет један час лети, па све до седам сати наредног јутра.

Поделише ратним заробљеницима плочице са бројевима, кашике, виљушке и чиније. Затим су у једној бараци фотографисали сужње за заробљеничке картоне, а потом их потерали на купање и шишање. На крају им дадоше панталоне и блузе са утиснутом скраћеницом „KGF“ на леђима, која је означавала ратног заробљеника – „Kriegsgefangenen“.

Када је све било готово, распоредили су официре и подофицире по баракама. У спаваонице су нагурали по сто педесет до двеста људи и распоредили их у собе са по четири, пет и више кревета на спрат. Насред сваке собе стајала је пећ направљена од металног бурета. Заробљеници су добили грубу војничку ћебад и сламарице напуњене шушком и сувом морском травом. У свакој згради налазила се умиваоница. Спаваонице су биле пуне стеница, бува и вашију. Мишеви и пацови устукнуше пред новим станарима и завукоше се у своје јазбине. Све наоколо је смрдело на мемлу и устајалост.

Ратни војни заробљеник, поднаредник Лазар Милутиновић, доби тако своју нову адресу, име и презиме: „Oflog VI C – Kgf No. 1358“. Док је лежао у мраку, једино о чему је размишљао било је то да је још увек жив. Само то је сада било важно, најважније од свега, неопозиво и сигурно. Смрт је била далеко иза њега, чинило се да је заувек надмудрена и заточена у мучним тренуцима које је оставио за собом. Сад је требало само стрпљиво чекати и мудро се чувати сваког неопрезног корака јер ионако се све решавало негде другде, далеко од њега. Живот му се смешио радосније и лепше него икада раније. Трбало га је само шчепати и грчевито држати да се не измигољи, да не исцури кроз неопрезне, слабашне прсте. И, премда су сиво, тугаљиво небо и блатњави хоризонт онеспокојавали душу, негде дубоко у срцу титрао је радосни пламичак неизмерне среће што је још увек жив и присутан својим бићем, чак и овде, на крају света, далеко од свега што га је дотад чинило радосним. Било му је довољно и то голо, празно постојање да би осетио колико је значајан сваки трен бивствовања, колико је неизмерна љубав према животу, ма како он бедан и мучан био.

Четвртог дана нашег боравка у подруму парохијског дома један од утамничених газда међу стражарима познаде комшију, свог бившег надничара, али овај „не познаде“ њега.

Комшија отишао поткрај рата у шуму, па сад постао „повереник“, осетио да је дошло његових пет минута, да сада бива што никада пре није било, па би хтео да надокнади све оно за шта га је живот прикратио. Али све му се некако чини да ово неће дуго потрајати, да је пет минута заиста само пет минута, и да ће му неко сваког часа одузети слатку власт. Зато комшија и не може да ужива у новој улози, не уме да се опусти, јер је стално напет у ишчекивању да ће неко покушати да му отме положај и да му заузме место. У том ишчекивању му теку земаљски дани без среће и радости. Држи га још само вера у светлију будућност и нада у ново друштво које ће изнедрити неке боље људе, јер ови, сада и овде, ништа не ваљају. Са њима се не може градити „ново доба“. Од њих се не може преваспитати „нови човек“.

Причао нам је бивши газда о свом бившем надничару, чудећи се окрутној игри судбине која је напречац заменила улоге.

Надничар је био неписмен и нешколован, као и већина сељака његових година. Уз то, поприлично глуп, пргав и свадљив, а нарасве још и тврдоглав и самољубив човек. Волео је да попије и да се потуче из чиста мира, а потом загрли и изљуби човека којег је управо пребио. Када је хтео да ради, могао је да потегне за тројицу, ишло му је све од руке. Људи су га ценили јер је био вредан и кућеван домаћин. Изнад свега му је било стало до туђе похвале и почасте. Од тога је такорећи живео, јер је у храни увек оскудевао. Радио је више него што треба, иако га нико није гонио на то. Чак му је газда понекад говорио да не срља толико, да не ломи кичму, јер су му чељад још увек нејака, али, он као да се такмичио са самим собом или са неким другим у себи.

Светле тренутке су смењивали црни, мрачни дани у којима га је било тешко препознати. Као да је то био други човек у истом телу. Свађао се са газдом и другим надничарима без разлога и повода. Протествовао је и бунио се за најмању ситницу. Када би

му дошло, више није хтео ни како он хоће. Упорно би доказивао да је у праву када то није било тачно, а често и када то уопште није било важно. Тврдио је да неки посао треба урадити баш онако како он мисли да је најбоље. Заправо, у тим данима му је било стало до свађе и препирке, а не до посла. Као да је празнио дуго сакупљани чемер из своје душе. Тровао је друге људе, али понајвише самог себе.

Пријатељи за које је мислио да их нема, говорили су му:

- Пустите празну причу и вежите коња где ти газда каже!

Он је, међутим, терао по своме. Зато је често и мењао газду. Био је сам себи највећи душманин, иако је мислио да су му сви други заклето непријатељи. Старији људи су причали да му је такав био и отац, и деда и сви његови, и да не може врана сокола излећи. Газда је на те речи слегао раменима, уздисао и говорио како он није лош човек и радник, и како му треба дати шансу.

На крају, када је прокоцкао све прилике, шансу су му дали другови из партије. Он је ту прилику зграбио без размишљања, као сламку спаса јер је и сам осећао да се лагано дави. Преко ноћи се све променило. Наједном је постао значајан и моћан. Да му је неко, онако неписменом и нешколованом, понудио да буде министар, без размишљања би одбио, али не због тога што није дорастао том послу, већ зато што му је било милије да буде кмет у свом селу. Када му је сан коначно постао јава, и када је постао господар својим дојучерашњим газдама, свима је показао ко је заправо он. Премда су они то знали одраније.

Приликом формирања сељачких радних задруга, реч „добровољно“ доби сасвим ново, дотад непознато значење. Преко ноћи почеше прва хапшења домаћина који нису хтели да уђу у колхозе. Увуче се страх и неповерење међу људе, јер се свако бојао силних и моћних, и нико више није веровао у правду. У право још мање.

Срећни су били сељаци које су ухапсили са налогом и спровели у варош, у затвор, јер хапшења од стране локалних кабадахија, која су се завршавала по јаругама и шумарцима, сломљених ребара и разбијених зуба, постадоше свакодневица.

Хапсио је и бивши надничар са откоченим пиштољем и закрвављеним очима пуним мржње. Прво је судио, па онда хапсио.

Могло му се, што би рекао прост народ. А крви никад доста, и никад је се не можеш наситити, колика год да си звер. Зато је бивши надничар умислио да је крупна зверка.

Нове власти су хапсиле ноћу или у цик зоре, када је мукла тишина и нигде нема бесног кера, да би се бука коју су правили снажније чула. Дерали су се и претили, псовали и дизали ларму да би заплашили домаћина по којег су дошли, а још више комшије и рођаке који су страховали ко је следећи. Чак су се и пси склањали пред њима, а ако би неко пашче кренуло на силнике да лаје, нису оклевали: пуцали би право у уста. Деца су плакала, а жене запомагале, и то би ухапшеног начисто паралисало, тако да није имао воље и снаге за било какав отпор. Везивали су преплашене људе, пребијали их и водили као овце на клање.

Увек је долазило више крвника него што је било потребно. Хапсе оца и сина, а дођу по њих десеторица наоружаних до зуба. Људи су мислили да целати иду у чопорима због страха, али није то био једини разлог. Причао ми је Лазар о томе:

- Када лопов иде у крађу, он води са собом и друге, не зато што се плаши, већ зато што хоће да подели кривицу. Када би могао, лопужа би повео цео свет са собом, јер би онда сви били исти лопови као и он сам, па се његов пасјалук не би ни видео. Тако исто и ови наши зликовци који су се дочепали слатке власти воде са собом друге битанге, јер осећају да чине нешто лоше, па би да поделе кривицу са другима. Њихов је циљ да сви буду целати и да сви буду жртве, јер се тако губи свака граница између невиних и кривих.

Пребијена рука, сломљена нога или крвав нос ухапшеног, понекад су изгледали као премија у поређењу са одвођењем у непознатом правцу, одакле се нико није враћао, нити јављао, јер, како се касније испоставило, „на том острву није било разгледница“. На отоку чије име нико није спомињао, попут злоћудне болести која се не именује ради урока, није било заправо ничега – осим голе сујете. Није било ничега осим таштине мучитеља против таштине мучених. „Голи оток сујете“ – тако смо га звали у нашим тајним разговорима, годинама касније. Комунисти који су своје кости замало оставили на каменом острву насуканом у мору сујете, никада нису могли да прихвате

чињеницу да тамо није било невиних. Било је само правоверних који су посрнули и посрнулих који су за себе мислили да су правоверни. Ако је и било невиних, они су одавно били заборављени у тишини која је скривала страшне злочине. Остало је само јалово такмичење међу бившим друговима: ко је већи у победи и ко достојнији у поразу?

Сељаци су више волели да постану кулаци него „политички“ због древног страха од свега што је за политику везано, као и због здраворазумске сељачке памети, јер било им је разумљиво да неко може да заглави затвор зато што неће да поклони своју дедовину, али им никако није било јасно да је неко спреман да робија за Русију из туђих прича.

И, ко год је добио по носу или преко леђа, помислио је:

„Добро сам прошао, јер онај лево и онај десно прођоше још горе од мене.“

И тако му одмах би лакше, јер туђа мука мање боли од властите.

- А тамо у Немачкој, у ропству – причао ми је Лазар – исто су се тако плаховити Срби инатили, баш као да су у својој земљи. Могли су без куће и породице, без посла и новца, али без ината никако! Уз инат им је робија била лакша.

Далеко од домова и породица, скупљени са свих страна, остављени на милост и немилост, Срби из Шумадије, Војводине, Црне Горе, Херцеговине, Босне, Лике, са Баније и Кордуна, из Славоније, Далмације, Хрватске, Македоније, са Косова и Метохије, у судару са германским хладним разумом и гвозденом доследношћу, по први пут су видели колико су мале и безначајне разлике међу њима, и колике их сличности вежу. Заборавили су тих дана ко је одакле, али не могавши без старих навика, поделили су се по другим основама: на ројалисте лојалне влади у Лондону и малобројне, али зато бучне и наметљиве комунисте.

Резервни потпоручници, сеоски учитељи и несвршени студенти, трговачки помоћници, калфе и шегрти, организовани у тајне комунистичке кружоке, презревши војничку дисциплину и окрививши седе генерале за војни слом, повели су неку своју, заумну револуцију у логорским жицама. Црвени су лепили плакате, преписивали брошуре, крали од националиста „Нашу борбу“ која им је стизала из Србије, цепали логорске зидне новине које су величале Хитлера, Трећи Рајх, Вермахт и победе на Источном фронту. Немци би сваки пут због тога поштрили режим у логору и учестали са претресима. Полицајци у цивилу су превртали сламарице, ломили посуђе, кидали постељину, одузимали драгоцене, тешком муком сачињене приручне чајнике од конзерви и решое на папир, књиге, рукописе, белешке и писма. Кад би пронашао исцепане зидне новине, командант логора би одмах смањивао следовање хране и скраћивао време шетње по логорском кругу. Тако су Срби сами себи били најтежа робија.

По доласку поражене југословенске војске у заробљеништво, Немци су најпре одвојили лекаре, болничаре, шустере и снајдере и послали их на рад у матични логор „Stalag“. Инжењере, ветеринаре, коваче, пекаре и друге занатлије, немачке власти су распоредиле по радним командама у фабрикама Трећег Рајха јер кад си умешан у свом послу, онда и душманину требаш. Штам-лагер је добијао новац за радове које су заробљеници

обављали по радним командама. Те паре су коришћене за одећу, обућу, лекове и заробљеничку плату „у купонима“.

Сељаци којих је било највише међу заробљеницима, размештени су по сеоским радним командама, код газда, да раде сељачке послове. Немачки домаћини су бирали тежаке, пипајући им мишице и загледајући испуцале дланове, не би ли за себе одабрали оне најснажније и највичније послу. Сваки Немац је узимао по неколико „Милана“, како су звали све Србе одреда, и по неколико „Ивана“, што је био надимак за руске заробљенике.

У гладним годинама које су уследиле земљоделци на принудном раду по сеоским домаћинствима прошли су најбоље. Код немачких сељака су јели исто што и домаћини, а многи су, чак, имали и своје место у дну трпезе.

Подофицири и војници су радили на великим поседима заједно са старцима, женама и децом. Секли су дрва, окопавали кромпир и репу, хранили свиње и говеда, чистили штале, товарили стајско ђубре и тимарили коње. Нико их није терао да раде више него сами домаћини, па је многе било срамота да забушавају, док старији и слабији запињу из све снаге.

Чудили су се Срби немачкој педантности и организацији посла. Кад цркне свиња или говече, Швабе је не баце у поток, нити је закопају на буњиште, већ је натоваре на камион, па право у фабрику сапуна и туткала. Код Немаца се ништа није бацало, премда је свега претицало.

У тешким, ратним условима сељацима су власти одређивале норму за плаћање пореза у натури. Свако домаћинство знало је тачно колико треба да преда пшенице, кромпира, мяса или јаја. У пролеће, када је доспевала рата пореза, сви су оскудевали у новцу, али је намирница било увек довољно, па су сељаци уредно испуњавали обавезе.

Заробљеник који није хтео да ради обично је симулирао стомачне тегобе, тровања и грчеве у желуцу. Газде нису сумњали да здрав човек неће да ради, па су упрезали коње и возили „болесника“ десетине километара по киши или снегу, у удаљене градске болнице. Лекари нису могли да открију симуланте без одговарајућих лабораторијских анализа, па би се најчешће све завршавало поштедом од десетак радних дана и рецептом за

некакве капсуле које су заробљеници бацали чим се врате у радну команду.

Интернирци и радници на принудном раду по фабрикама, цео рат су провели гладујући. Брали су коприву, киселицу и друге траве које су увече кували у олупаним, прљавим лонцима, на огњиштима од наслаганих цигала и зарђалог лима. Док би их спроводили на рад, кидали су крај пута слатки цвет багрема и жвакали га као највећу посластицу. Међу интернирцима су постојале собне старешине, кувари, редари, водоноше, па, чак, и интерна управа и полиција. Уместо да заводе ред, они су често дозвољавали безакоње и отимачину хране и одеће.

Интернирани школарци, студенти, рентијери, беспосличари, уметници, песници, филозофи, учитељи, професори, књижевници, нерадници и дангубе свих врста, заглавили су најгоре послове. По дванаест часова дневно копали су канале, секли шуму, истоварали железничке вагоне, кулучили у каменолому или на површинским коповима угља. Многи су, ненавикнути на тешке физичке послове, посустали и предали Богу душу. Било је случајева кад су Немци једноставно убијали оне који више нису могли да раде. То је било строго забрањено, али оправдање за злочин би се проналазило накнадно, и све би се веома брзо заташкало.

Према Женевској конвенцији официри из логора Оснабрик нису били у обавези да раде физичке послове у заробљеништву, али, и поред тога, Немци су их врбовали да раде по фабрикама Трећег Рајха. Неки су то и прихватили јер су се надали да ће, када за то дође време, лакше побећи из фабричког круга, него из логорских жица. Осим тога, уз рад су брже пролазили једнолични дани и мање се мислило на кућу. Други официри нису пристајали на физички рад јер су сматрали да то вређа њихово војничко достојанство. На крају се све сводило на исто јер глад и достојанство никада не иду заједно.

У заробљеничким логорима је на десет официра долазио по један војник или подофицир који је обављао физичке послове. Тако је у логору Оснабрик, међу неколико хиљада краљевских официра, било и пар стотина подофицира и војника који су бринули о логорској хигијени, помагали у кухињи, амбуланти и

радионици, обављали дужност посланог вишим официрима, а понекад, по потреби, радили на пољима по околним селима.

Подофицири и војници који су радили на сеоским имањима доносили су у логор свеже вести са ратишта, цигарете, новине и друге ситнице. Пушачи би последњи залагај трапили за цигарету, потом би је секли жилетом надвоје или натроје и пушили, увлачећи појудно дим, док је жар неумитно догоревао и прљео им прсте. Да се не би опекали, правили су мале муштикле или држали упаљену цигарету машицама од чачкалица.

Лазар Милутиновић, као подофицир, није био поштеђен принудног рада. Њему то није сметало јер му је физички рад спутавао црне мисли које су се ројиле чим би остао сам и беспослен. Зато је било важно нешто радити, упослити руке, кретати се, замајавати самог себе и заборавити колико си далеко од куће и породице. Осим тога, радити и знојити се – било је тако нормално и свакидашње, јер је подсећало на дом у којем се непрекидно борило за свако зрно хране.

Забрана одржавања интимних односа која се односила на немачке жене није важила за интернирке из Русије, Пољске, Белгије и Француске. Ипак, међу заробљеницима се сматрало да само бедне кукавице љубе логорашице, а да свако ко држи до себе има властиту Немицу са мужем на Руском фронту, понеко, чак, и две, три одједном.

Млађи подофицири који су радили изван логорских жица, на сељачким имањима, састајали би се тајно са газдиним ћеркама и сестрама. Није то била само потреба за задовољавањем природних, сексуалних нагона, већ дубока, омамљујућа људска жеља за топлином и блискошћу са другим бићем.

Љубав која је врхунска слобода, не трпи никакву забрану. Зато је тајна, недозвољена љубав између заробљених Срба и слободних Немица, уместо среће и радости, доносила још већу беду и чамотињу. У ропству грех није био тако слadak као на слободи, јер је био спутан немогућношћу слободног избора.

Немице се нису стиделе као српске жене, него су саме бирале и заводиле заробљенике. После дивљих, страсних ноћи правиле су се као да ништа није било, што је Србима било најчудније, јер свако је мислио да, ако има Швабицу једном, остаје јој газда до краја живота.

Дешавало се да комшиница тражи на зајам заробљеника под претњом пријаве властима. Уценама се најчешће излазило у сусрет јер су прељубе строго кажњаване. Уколико би љубавници били ухваћени на делу, сужњима је, после кратког суђења, изрицана казна премештаја у неки од тежих радних логора, ближе фронту, где су постојале веће шансе да погину од савезничких бомби, а Немицама – јавна поруга. Тако су поткрај рата многи заробљеници завршили у штраф-командама, на аеродромима Luftwaffe, где су даноноћно одржавали писте изроване енглеским и америчким бомбама.

Казна затвора од три до седам дана коју су заробљеници добијали за мање преступе је била смешна, јер су већ били у затвору. Затвор у затвору је и даље био само затвор, и ништа више од тога. Цела Немачка је била затвор. Цела Европа је била велики казамат. Ипак, затвор је поразумевао изолацију која је била тешка, јер је затвореник остајао сам са својим црним мислима. Углавном су потказивачи међу самим заробљеницима терали људе у затвор, док су се Немци држали по страни, пилатовски перући руке од свега.

Чак ни затвор није могао да научи памети поједине заробљенике. Било је међу њима и таквих који су се силили у ропству, као да су код куће.

Шапчанин Стојан Ђорђевић толико се био занео и заборавио где се налази, да је „његову“ Елзу до краја почео да туче. Све мислио од Елзе да је његова Радојка, а од Вестфалије да је Мачва, па кад му удари крв у главу, он Швабицу испребија намртво.

Други заробљеници су му говорили да то не чини, јер ће изгубити луду главу, али Стојан би им одбрусио:

- Брините ви своју бригу! Елза је моја и радићу са њом шта ми се прохте!

Стојан је био груб и охол човек. Изнад свега, слабић и уображена кукавица. Мислио је да се све може решити насиљем и галамом. Често је улазио у сукобе са другим заробљеницима. Умео је да се побије за најмању ситницу, али је увек извлачио дебљи крај, јер је био ситан растом и слабашан. Потом би се напио и пребио Елзу код које је радио као слуга. Мислио је да је Немица његово власништво, само зато што му је била љубавница.

Нису се Швабице лако навикавале на српске обичаје. Елза је неколико пута оћутала Стојанове батине, па, најпосле, када јој је дозлогрдило, пријавила је насилника председнику општине – сеоском бургермајстеру.

Једно јутро су дошли по Стојана и некуд га одвели. Нико га више није видео.

Међу сужњима је био и понеки заводник који је својим љубавничким подвизима увесељавао сапатнике.

Паор из Срема, Ђорђе Репоња, био је на гласу код жена које су га веома волеле. После неког времена почео је да наплаћује своје услуге Немицама. Начисто је заборавио где се налази и окренуо цео ток рата у своју корист. Шушкаће новчаница му је начисто помутило разум. Говорио је како ће после рата да купи пар волова и неколико јутара земље од лако зарађеног новца. Остали заробљеници су му се слатко смејали и навијали за њега, јер је Репоњина битка са Немицама била једина српска победа у том моменту.

По завршетку рата Ђорђе је понео са собом у Срем дрвени, војнички сандук пун рајхсмарака. Није се одвајао од њега ни кад је спавао, ни кад је ишао у клозет. Носио је љубавнички трезор свуда са собом.

Када је после много мука стигао кући, новац пропале Немачке није вредео ништа, па су се комшијска деца дуго времена играла са безвредним банкнотама. А Ђорђу су остале успомене које је дуго година препричавао у сеоском бирцузу. Једини проблем је био у томе што му нико није веровао. И опет су му се сви смејали.

Понекад су заробљеницима од кућа стизале комичне вести.

Доброћудни Стевица Мартоношки, Лала из Баната, добио је једног дана писмо од куће у којем му је жена јављала да је после четири ћерке добио дуго прижељкиваног сина.

Данима је Стевица славио принову и чашћавао сапатнике цигаретама, нес-кафом и америчком чоколадом. Људи су прилазили новопеченом тати и честитали му, рукујући се и љубећи га у образе. Старији су дизали здравице, желећи детету дуг живот и добро здравље. Нашла се, чак, и нека будала која му је исцепала подерану војничку кошуљу и искрпљени џемпер. Рекоше му:

- Такав је обичај! Због здравља и напретка детета!

И све би било у најбољем реду да Стевичина супруга није „носила“ дете пуне три године јер, од Лалиног заробљавања до жениног порођаја, прошло је четири пута по девет месеци. Неки обеснији младићи задиркивали су Стевицу:

- Колико смо дуго у ропству, могла ти је жена родити четворицу синова, само да је била мало вреднија!

Он се није много једио због тога. Смешкао се и гладио бркове.

Црногорци, Херцеговци и Косовци су се чудили Мартоношком, како може мирно да поднесе такву срамоту, а Стевици је било свеједно што дете није његово. Код куће га је чекало огромно имање које је требало обрађивати, а паорска кућа не може без мушког наследника. Говорио је:

- Није дете оног који га је оправрио, већ оног који га је 'лебом од'ранио.

Поједини заробљеници су током година ступили у озбиљније везе са Немацама, па, чак, и у ванбрачне заједнице. Многи су оставили децу иза себе кад су пошли кући поткрај рата, поневши изломљену, пожутелу фотографију као једину успомену, а други су опет остали после ослобођења да живе са новим породицама. Ипак, већина је ноћу сањала Србију и своје погрбљене сељанке, босу, краставу децу и криве тарабе ослоњене на пластове сена...

Максим Павловић, сељак из семберског села Батковића, радио је на великом имању Немца Хелмута којем су оба сина били на Источном фронту. Хелмут је волео Максима, ценио је његов труд и умешност у сељачким пословима, али га никад није звао именом, већ само „der Serbe“, ваљда због руских митраљеза „Максима“ које је ноћу сањао.

Музући краве из Хелмутове штале, Максим је мало помузао и Deutschland. Босанац је свакодневно, после муже, на путу од штале до куће проливао на ђубриште три литре млека из пуне канте. Радио је то пажљиво, да се ништа не примети. Тако је сукцесивно оштетио немачку империју у четири ратне године за неких четири хиљаде пет стотина литара млека.

Није Максим био комунистички илгалац, нити је мислио да ће тиме утицати на исход рата. Разлози који су њега нагонили на диверзију били су далеко суптилнији:

- Ем поробили пола свијета, ем њи'ова крава даје двадесет литара млијека! А моја код куће двије литре!

Мрзео је Максим Немце зато што су га утамничили, али још више их је мрзео зато што су били богати и вредни, да им се човек могао само дивити. Да је ко упитао Максима да ли би више волео да Немци изгубе рат или да падну у сиромаштво, он се не би много двоумио. Шта вреди слобода, ако си гладан и бос? И шта ћеш са победом у празној кући?

Хелмут је пред крај рата, сасвим случајно, заклоњен сенком појате, видео Максима како просипа млеко. Пришао му је и упитао га зашто то чини. Саботер је ћутао. Чак и да му је објаснио, Немац то не би схватио.

Газда није пријавио слугу властима, јер би му сигурно судили због диверзије. Било му је жао Србина, премда није могао да разуме његову заумну мржњу. Њему би било разумљиво да је Максим крао млеко и продавао га, али му није било јасно зашто прави штету кад нема никакве користи од тога.

После рата, кад је сазнао да су му оба сина заувек остала негде у беспућима украјинских степа, Хелмут је молио Максима да остане са њим и да му буде трећи син. Павловић није

размишљао ни секунду: све благо овог света није могло да га задржи ни један једини тренутак у земљи туђинских обичаја.

Иако је припадао табору победника, Максим се осећао поражено пред Хелмутом. Био је то пораз за трпезаријским столом. Хелмут га је четири године хранио као рођеног сина, а Максим је проливао његово млеко у ђубре.

Био је рат. А рат чини свакаква чуда и покове.

У радној команди Ронебург десетак српских заробљеника, радило је на поправци пруге. Сужњи су замењивали старе шине и дотрајале, труле прагове. Посао је био тежак и досадан. По двојица су завртали велике шрафове, пошто би претходно причврстили шине на прагове. Потом су преморени људи крамповима подбијали прагове да би боље налегли на подлогу од туцаника. Заробљеници су били кивни зато што морају да кулуче по киши и ветру, па су безвољно отаљавали посао. Када немачки стражар не би обраћао пажњу на њих, они су прескакали по неколико прагова, остављајући их да леже неподбијени на прузи. То им је причињавало велику радост, јер су се тако светили за сва понижења и увреде.

Обнова пруге је добро напредовала и надзорници су били задовољни испуњеном нормом. Нико није сумњао да је прости физички посао одрађен траљаво. Шине су наизглед добро лежале на праговима, и кроз пар недеља пруга је поново пуштена у промет. Међутим, већ после неколико дана једна композиција је искочила из колосека надомак саме железничке станице. Шине су се искривиле под теретом вагона јер прагови нису добро налегали на подлогу, и воз је завршио у јарку поред пруге. Створила се велика гужва у којој су власти сумњичиле за саботажу скретничара, машиновођу и шефа железничке станице. Једино на заробљенике нико није сумњао. Они су били радна стока која није одговарала ни за шта.

Недуго после искакања композиције из шина, стигли су истражитељи у Ронебург. После увиђаја и испитивања по скраћеном поступку, ухапсили су машиновођу. Заробљеницима је

било помало жао недужног човека, али у судару са другим мукама које су их свакодневно сустизале, убрзо су заборавили на цео догађај.

Ништа не може тако добро да потисне мисао о туђем страдању као властита мука.

Првих шест месеци ропства поднаредник Лазар Милутиновић провео је на испомоћи у радној команди где је са другим заробљеницима копао канале за индустријску канализацију. Радило се напорно, по цео дан, уз тањир чорбе са неколико кромпира и четврт буђавог хлеба.

Неосетно, заробљеници су почели да губе снагу. Док су риљали тешку вестфалску црницу, многимима је душа била у носу. Лазар је посустајао и копнио из дана у дан, лице му је тамнило, а кожа се прилепљивала уз слепочнице. Чело му се наједном издужило, усахле очи упале у дупље и изгубиле сјај. Измучен, гладан и болестан мислио је да неће још дуго издржати. Ипак, решеност да преживи није га напуштала ни часак. Жеља за животом расла је у немоћним грудима из дана у дан, надимајући га пркосним бесом и одлучношћу да издржи свако искушење.

Посао се састојао у копању дубоких ровова и полагању одводних канализационих цеви. На сваких педесетак метара, по један немачки стражар је шетао са псом, надгледајући радове.

У групи са Лазаром су били студенти, учитељи, професори, чиновници, апотекарски и трговачки помоћници, новинари... Копање им је било напорно, премда су били веома снажни јер су први пут у животу радили тешке физичке послове.

Када би поставили цев у канал, младићи су отезали са затрпавањем док „девер“, како су звали стражара, не одшета на други крај рова, а потом, користећи тај један моменат док се Немац не окрене и пође назад, жустро би узимали повећи камен и прецизним ударцем разбијали цев. Мрачна рупа би зевнула на час, а одмах затим прогутала лопату земље, и већ би, за трен, тај део канала био затрпан, док је стражар „трећепозивац“ корачао назад.

Разви се тих дана право такмичење у разбијању цеви. Док су традиционално подозриви Немци водили рачуна о испуњењу строго прописаних норми и рокова, ратни заробљеници су водили свој ирационални, лични рат у логорским жицама. Посао им није био ништа лакши због причињене штете, али им је у души било ведрије зато што су су напакостили душманину.

Спасоје Николић из Драгачева копао је канале заједно са Лазаром и младим саботерима. После три месеца кулучења ударила му је крв на нос и уста. Стражари су га одмах спровели у пољски санитет. Лекари су га прегледали и сместили у постељу, на посматрање.

Спасоје није имао стрпљења да лежи, па је неколико дана тумарао наоколо, разгледајући околину. Најпосле, у шетњи, пипкајући и загледајући медицинске апарате и друге направе, набаса на једног заробљеника, лекара из Београда. Спасоје повери земљаку да је у санитету због одлива крви. Доктор га детаљно прегледа и закључи да се ради само о високом крвном притиску. Потом га посаветова да, уколико се понови крварење, обавезно тражи болничко лечење, и да лекару који га буде прегледао каже да има туберкулозу.

Неколико дана касније отпустили су Спасоја и вратили га на стари посао. Одмах сутрадан, кад му поново лину крв из носа и уста, Спасоје се сруши на земљу и закука:

- Ich bin krank! Ich bin krank!

Немачки стражар је преко воље поново спровео „болесника“ до пољског санитета. Салутирајући седом лекару, продерао се:

- Simulant!!!

Доктор је истерао стражара напоље у чекаоницу, а потом упитао Спасоја од чега је болестан.

- Ich bin krank! Јектика! ТВС! Опрем добро!

На помен туберкулозе доктор је пребледио. Ужурбано је написао упут за болничко лечење и, отворивши нервозно врата, позвао немачког стражара. Кад је Спасоје изашао из ординације,

лекар је наредио болничарима да одмах дезинфикују целу просторију.

Чувши да је пацијент болестан од туберкулозе, стражар који је спроводио Спасоја у болницу, корачао је иза симуланта на пристојном растојању.

После три месеца лежања у франкфуртској болници, Спасоја су распоредили у другу радну команду, на лакше радно место. Наредне три и по године радио је на машини у једној фабрици, где је расецао златна и челична налив пера, уздуж, од врха до рупице у средини метала. Заједно са Спасојем, радили су Французи, Валонци, Фламанци, Руси, Украјинци и Пољаци. Фламанци су се „добровољним радом“ спашавали од мобилизације на Руски фронт. Пољаци су носили жуте ознаке на оделу, да би се разликовали од осталог робља.

Живот за фабричком машином био је лагоднији јер се радило по осам сати, плата је била већа, а храна боља. Осим тога, у фабричким халама и магацинима радиле су младе интернирке из Пољске, Француске и Белгије, са којима је било пријатно проводити слободне тренутке.

Једино је Спасоја мучило то што су Немци све мерили на милиграме, па је до краја рата многе ноћи провео будан, премећући се по кревету и размишљајући како да дрпи златно налив перо. До ослобођења је макнуо осам комада, али пошто у селу, када се вратио из ропства, нико није умео да пише, није знао шта ће са њима, па је, најпосле, у вароши наместио златне зубе себи и жени.

Петог дана тамновања у подруму, другови из Одбора су смислили како да се забаве. Бацили су одгоре пет изгладнелих пацова у узаврелу масу измучених људских телеса. Један брка са титовком на глави погледао нас је мрко кроз отворени капак и дрекнуо:

- Ево стоко, па ко у'вати шест комада, иде кући!

Кидишу пацови на нас, уједају за месо, али не дамо се ни ми. Човек је, ипак, гора зверка.

После пола сата људске дреке и животињске цике, након туче и свађе око плена, кад се примирисмо и пребројасмо, видевши да смо обманути, изби из сваког од нас дубоко људско проклетство. Мрзели смо себе више него наше мучитеље. Били смо отровани инатом и тугом – наслеђем наших очева. Није нам било толико тешко што смо мучени и понижавани, колико нам је било криво што ми нисмо у улози целата. Света освета нам је била у мислима и сновима; настањивала је наше душе, ако смо их још имали, и наша срца, ако су још куцала.

Прво се јавише ухапшеници због „недопуштене трговине и шпекулације“. Шверцери изабраше једног представника да затражи од другова одгоре да их „изместе од кулака, јер су и они за класну борбу и да сиротиња увек има 'леба, ал' мука их натерала, па су морално посрнули...“ Саставише кријумчари свом делегату усмену представку. Потом им се придружише и они што су продавали жито и стоку и тиме „противправно утајили зараду“, премда су они говорили за себе да неће да се мешају са закупцима јер су само властитом робом трговали. Напослетку, кад затражише своја права неки који су тајно пекли ракију од зрнасте хране, кад заграјаше они који су предали жижљиво жито, па се цео магацин покварио, кад закукаше двојица саботера који су вршалицу наштеловали тако да жито иде у пlevу – група се идеолошки расплину на више фракција.

Чак, и кад онај делегат доби одговор на интерпелацију дршком од пиштоља, и кад му једва заустависмо крв са разбијеног чела, настависмо са свађом.

Тројица сељака који нису засејали оранице тврдили су да су овде грешком. Петорица који су предали половину обавезе кривили су нас који нисмо предали ништа. Седморица су кукали да им је погрешно израчунат намет, па су кривили све остале, јер „они би уредно измирили свој дуг да се није поткрала грешка“. Тежаци који су се криво клели у број чланова домаћинства тихо су јадиковали, док су се жестоко препирали они који нису хтели у задруге са онима који су ушли, па би сад да изађу.

Све се ускомеша и полуди као пред судњи дан.

Тада, у подрумској тами, имали смо времена за разговор напретек. Од приче смо, такорећи, и живели, јер нам једино то нису могли забранити, нити одузети. Разговор је лек за душу који у прекомерним количинама може да постане отров. Човек може и без куће и без породице, али без приче никако. Зато је самица тако тешка, јер у њој сужањ нема с ким да разговара. Нема горе казне од бескрајне тишине. Људи који су осуђени на мук, почну да причају сами са собом, и, напослетку, сасвим полуде.

Лазар ми је говорио да му је свеједно да ли робија у подруму, колхозу или својој кући, јер више нигде ниси био слободан.

Национализација је прво упропастила најкрупније сељаке, трговце и занатлије. Ми остали одахнусмо:

- Неће нас!

Многи од будућих жртава се уживи у улогу крвника јер је слатко кад пропада бољи од тебе. Сиромашнији сељаци су ликовали:

- Велики се капитал на превару стиче, и право је да га газде изгубе јер је то туђа мука, а ми смо друго, ми смо сиротиња, своју земљу оремо, своју децу хранимо и туђе нас не занима.

Законом о ратним добитницима разрезали су нам откупну обавезу у житу, месу и вуни, да нам је пресела слобода. Зажалисмо за четничким отимачинама, јер лакше је кад те неко пљачка због глади, него кад те роби због правде. Правда и отимање не иду заједно.

И коме год закуцаше на врата, комшија помисли:

„Добро је, неће код мене.“

И не дођоше тад, већ касније, и би још горе, ал' се трећи не научи од другог, већ рече:

- Нека, тако је право! Код њих претиче, а код мене нема довољно.

Ни ја се не зачудих кад опарах џемпер и прслук са леђа, да бих намакао десет кила вуне од две овце, јер Петар Радованов доби четири године принудног рада са лишењем слободе за осам кила непредатог руна.

Не зачудих се ни када видех двојицу „другова“ како на правди Бога туку старицу Стојанку због петнаест клипова кукуруза, сакривених под стрехом вајата. Тукли су је кундацима, крвнички, стиснутих зуба и закрвављених, ситних очију пуних злобе. Старица се увијала, стењала и сакривала забрађену, ситну главу међу смежуране, бледе шаке, премрежене плавичастим венама. Са сваким новим ударцем њене прозирне, меке руке је шкопила црвена лепљива течност. Стењала је тихо, испрекидано, немоћна да се људски продере и завапи. Њен плач је био немушт, без суза, помирен са злехудом судбином.

Мислио сам да ће је крвници убити. Окренух главу на другу страну. Направих се да нисам ништа видео и убрзах корак низ сокак. Све до куће се нисам окренуо. Колена су ми клецала од страха и слабости, а срце махнито тукло у грудима.

Дрхтао сам целу ноћ од беса, љут на себе и цео свет.

Као за инат, сутрадан сретох Стојанку пред црквом. Глава јој је била сва натечена, лице ишарано тамнољубичастим подливима. Њено наборано чело је било обмотано прљавим завојима, десно око затворено и модро, а доња усна расечена и натекла.

Када је видела да скривам поглед, старица ми рече:

- Боље је, синко, кад те туђин бије, лакше се подноси, а и мање боли...

Направих се да нисам чуо.

Сељаци који су били осуђени на принудни рад, жалили су комшије којима је конфискована имовина и били срећни што су тако јефтино прошли. Осуђеници на лишење слободе са принудним радом, били су у бољој позицији од осуђеника на принудни рад са лишењем слободе. Или им се бар тако чинило.

Најсрећнији су, ипак, били они који су прошли са новчаном казном. Долазило им је да од радости запевају зато што су се тако јевтино извукли, односно што су прошли мање лоше од осталих. Најлакше је властиту муку мерити туђом недаћом.

Научише људи да не верују рођеним очима јер бивало је што бити не може. Свикоше српски домаћини да су кулаци зато што имају две краве и три ливаде; да трпе батине од дојучерашњих надничара, сада уважених партијаца; да личне процене о томе ко је кулак и кога треба „административно хапсити“ врше бивши воденичари и абације; да им због непредатог цака жита суде за привредну саботажу, недопуштену трговину и шпекулацију; да им одреде већи откуп од приноса, па да разлику докупљују код шверцера по високим ценама или им, после предаје обавезе, не остане чак ни за семе; да им ноћу припити „другови повереници“, заједно са народном милицијом, преврћу кућу и односе девојачке спреме уместо кукуруза и вуне, па, касније, када их пријаве, добију разбијену главу и сломљена ребра, а активиста партијски укор... па унапређење... Научише људи да може да буде оно што никада пре било није.

Док смо седели у подруму, причао је Лазар како су се тамо, у Немачкој, у ропству, исто тако Срби делили и свађали, чинећи велику услугу душманима.

У заробљеништву су заједно скапавали од болести и глади црвени и црни, али се дешавало да комуниста каже свом смртном непријатељу ројалисти:

- Доћи ће Руси и све ће да вас стрељају, ђубрад издајничку!
– а душа му у носу.

Најпосле, умру обојица од исте болести, лечени без лекова, док један другог псују и проклињу истим клетвама на истом језику, али, пре него што испусте душу, и један и други пријаве Немцима свог заклетог непријатеља. Смрт их на крају избави од смртне казне.

Двадесет и шест припадника Лимског четничког одреда заробљени су негде у црногорским брдима и дотерани у Оснабрик. Одмах по доласку четника у бараку број 30, почеле су жестоке свађе међу црногорским комунистима и равногорцима. Наш народ вели да су у крајевима где живе змије отровнице – и људи отровни.

Када жучне препирке више нису биле довољне да охладе узбуркану крв, комунисти су организовали препад на собу са четницима. Напали су их ножевима, моткама и каменицама. Организовали су, чак, и стражу испред улаза у бараку и резерву за попуњавање јуришних одреда. Изненађени првим налетом, четници су се брзо снашли и организовали одбрану. Повукли су се међу кревете, повадили дебеле даске из лежајева, дограбили тешке столице... Развила се жестока борба прса у прса.

Пали су први рањеници са обе стране, потекла је крв, бараком се разлегли болни јауци. Ломиле су се летве и столице о кржаве главе. Један капетан је добио нож у врат, другоме су просули црева разбијеном стакленом флашом. Разлетео се кромпир по поду спаваонице, преврнуо казан са врелом водом. Двојица су се ошурили, гушајући се по патосу. Црвена испечена кожа је цврчала, али душмани нису пуштали један другог из смртоносног загрљаја.

Споља су нападачи из резерве бацали каменице и цигле. Прозори су пуцали, стакло падало по рањеницима који су јаукали

лежећи на крвавом патосу. Нико није прилазио да им помогне, јер се водила борба на живот и смрт.

Четници су на крају, попут зверке ухваћене у ступицу, пружили снажан отпор и одбили напад црвених.

Немачки лекари су наредна три дана видали ране Црногорцима, не могавши чудом да се начуде: и једнима и другима живот виси о концу, јевтинији, такорећи, од луле дувана, а опет се међусобно кољу и убијају. Ништа им није било јасно, јер Немац кад мрзи – мрзи с разлогом, а Србин мрзи из пуког задовољства.

После учесталих сукоба комуниста и припадника Југословенске војске у отаџбини, Немцима дојадеше и једни и други, те на крају одвојише бодљикавом жицом преко седам стотина комуниста и Јевреја у кажњенички логор „Д“. Био је то логор унутар логора. Тако драма поделе доби обличје гротеске.

Касније су, у више наврата, Немци расељавали комунисте по другим логорима, настојећи да их разједине и заплаше, али никада нису потпуно успели у томе.

Југословенским официрима Мојсијеве вере је било најтеже у ропству јер нису имали никога ко би се заложиио за њих. На смркнутиим челима Јевреја читала се судбина древних прогнаника. Носили су значке са жутим знаком и натписом „Juden“. Помирени са судбином ходали су унутар логорских жица, забринути за судбину својих најближих, немоћни да било шта предузму. Захваљујући официрским еполетама они беху избегли сигурни крај у нацистичким логорима смрти. Од ликвидације и немачког „коначног решења“, јеврејске официре је спашавала евиденција међународног Црвеног крста. Њихове породице нису биле исте среће. Нико није тачно знао шта се дешава са Јеврејима у домовини, али црне слутње су биле надамак сурове истине.

У Оснабрику су официри Јевреји били смештени у баракама 37 и 38. Немачки командант логора је сматрао да не треба да имају исти третман као остали заробљеници. Користио је сваку прилику да их омаловажава и шиканира.

Неколицина острашћених заробљеника у Оснабрику писала је антисемитске паролe и летке. Чак су организовали демолирање и скрнављење импровизоване синагоге у бараци 18. Ипак, већина заробљеника је била пријатељски расположена према Јеврејима јер је заједничка ропска судбина ништила сваку разлику међу сужњима.

Резервни потпоручник Давид Бернхард, трговац мануфактурном робом из сремског села Босуа, стигао је у логор Оснабрик заједно са Лазаром Милутиновићем. Упознали су се у железничком фургону док су намештали узглавља један крај другог. Ноћима су се превртали по прљавом поду сточног вагона, мучени заједничком бољком – несаницом. Завидели су сапутницима који су били обдарени сном, јер им је „путовање“ било за ноћ краће. Давид и Лазар су провели осам дана пута у неизвесност у једином могућном прибежишту – разговору.

Давид је говорио о свом одрастању пред Велики рат у трговачкој јеврејској породици у Шапцу. По пољанама око града журио је за лоптом са другом децом, по варошким сокацима правио несташлуке са друговима из школе, у очевој бакалници учио занат, на савском баиру загледао девојке... Живот је био обичан и леп, али једног дана се све урушило само од себе.

Почео је Велики рат за који ће се касније испоставити да је први и да је светски, иако су тад сви мислили да је само српски. Плави мундири су надирали преко Дрине и бежали назад, али су се опет враћали, умножени и решени на освету. Испочетка је све изгледало као грешка и забуна, али како је време пролазило стизали су гласови о крвавим борбама и грозним покољима по Мачви.

Деца рат не схватају озбиљно, све док их тај исти рат не начини нагло и превремено одраслима. Када је рат стигао под шабачке зидине, Давид је са сестром, мајком и оцем побегао на село где су већ одраније били скоро сви њихови рођаци, пријатељи и комшије. Мислили су да ће ту лакше дочекати крај војне, али армије су и даље дефиловале друмовима и терале сељане да беже са својих имања. Заједно са њима бежале су и избеглице из града. Тако се бег настављао и умножавао као у огледалима.

Када су бежали, сви невољници су ишли на исту страну, мислећи да ће се скупа лакше спасити, ако се нађу једно другом у невољи. Давид је увек грабио на другу страну. Када би сви ишли у шуму, он је трчао у поље; када би сви заглавили у брда, он је журио у котлину; ако би сви ишли лево, он је хрлио десно... Испочетка су се родитељи секирали, грдили га и претили му казном због својеглавости, али су касније навикли на његова бекства. На крају се увек враћао и састајао са породицом. Мислили су да је то само хир превремено одраслог дечака, осетљивог и рањивог преко сваке мере.

Једног дана су плави мундири преплавили сваки камен и бусен кржаве земље. Топовска канонада пресецана покличима на журиш трајала је данима, а онда је све утихнуло. Давид је све време лежао у блатњавим ораницама, промрзао, гладан и уморан. Загледан у небески лет гавранова, који су кљуцали укочене лешеве по пољанама жалио је што није птица која на рат гледа из облака.

Давидов бег се по први пут није претворио у повратак. Никада више није пронашао родитеље и сестру, нити је сазнао шта је било са њима. Тада је дубоко зажалио што није бежао заједно са осталима, што је проклет од Бога да живи и памти.

Након месец дана лутања и трагања ујак га је пронашао и одвео са собом. До краја рата Давид му је помагао у радњи. После војне, ујак који није имао деце, помогао му је да отвори своју трговину у Босуту.

Време је неумитно пролазило и људи су полако заборављали Велики рат и сећање на смрт. Давид се оженио, изродио децу, саградио себи дом, али никада није престао да бежи. Знао је да свако бекство има тачку у којој постаје повратак и мислио је да су ново ропство, и нова неизвесност само повратак у исконски бег народа којем је припадао. Сваки његов сународник је одрастањем постајао бегунац јер је све испричано и све је записано, само је остало да се довољно пута понови. Напослетку, дошао је нови велики рат, за који се испоставило да је други, и опет светски, премда је у Југославији био углавном српски. Нови рат је донео ново ропство и нови бег.

У Оснабрику су Давида заједно са осталим Јеврејима и комунистима преместили из главног логора у двоструки логор

„Д“. Лазар га је повремено виђао крај жице, где му је дотурао храну, писма и друге ситнице, али убрзо су Немци забранили сваки контакт са изолованим заробљеницима. Када су стражари, једном приликом, са куле осули паљбу на сужње крај жице, нико више није смео кришом да разговара са Јеврејима и комунистима.

Повремено су официре из кажњеничког логора „Д“ спроводили под јаком стражом у главни део логора на купање, у амбуланту, или по пакете. То су биле једине прилике када су могли да се сусретну са другим заробљеницима и поздраве немуштим климањем главе или шкртим осмехом.

Поткрај рата, када су вести са фронта престале да величају славу немачког оружја, логорска управа је оковала и депортовала неколико стотина јеврејских официра и војника из Оснабрика у нацистичке концелогоре смрти. Већина се одатле никада није вратила. Преживели су после рата наставили бег, тражећи нови дом.

Давид је избрисан из бројног стања, заједно са осталим Јеврејима. Лазар Милутиновић никада није сазнао да ли је његов пријатељ преживео рат, или је заувек окончао свој бег повратком у нигдину.

На самом почетку ропства у логору су се пронеле гласине да ће сви официри бити пуштени кућама изузев пилота, јер су они једини криви за пуч од 27. марта. Тих дана су сви прекорно гледали на авијатичаре и помало их жалили што не иду домовима. Затим проструја абер да кући иду резервни официри, а да активни кадар остаје у заробљеништву. Следећа вест је била да у ропству остају само виши официри, а да нижи путују. Уследиле су потом стотине невероватних гласина које су уносиле варљиву наду у срца збуњених људи. Поред свега, кући није отишао нико, осим неколико сналажљивих кукавица који слагаше да нису Срби. Десетак Словенаца, неколицина Југословена, два, три Рома, група Јевреја и већина Црногораца остадоше са Србима у ропству.

Војвођанске Швабе који су у логору радили за Абвер добро су познавали своје дојучерашње комшије. Њихово зло семе

смутње налазило је плодно тле у српским душама. Почетком рата млађи фолксдојчери из Војводине завршавали су школе резервних официра у Регензбургу и другим регрутним центрима, а потом су се стављали на располагање Трећем Рајху, служећи по логорима као преводиоци, тумачи и цензори. Додатно задужење им је било да шире гласине међу заробљеницима и тако их деморалишу.

Логорски разглас је свакодневно емитовао цензурисане вести из којих се могло чути о славним немачким победама на свим фронтима. Логорски билтени су доносили текстове сличног садржаја. Ипак, заробљеници су слутили да гласови о слави немачког оружја имају и другу, тамнију страну, која се вешто прикрива.

Прва радосна вест, која је обрадовала све сужње без разлике одјекнула је са логорског разгласа када је Хитлер проширио фронт на исток. Комунисти су одмах разгласили да рат неће потрајати дуже од недељу дана. Ма колико невероватно звучале прогнозе црвених, људима је било драго да слушају оно што су желели да чују. Совјетски Савез је за Србе био проширена и моћна, братска Русија. Када је, једном приликом, артиљеријски мајор Јевтић држао предавање о опасностима које носи комунистичка идеја, и успут поменуо да Јосиф Висарионович Џугашвили није Рус, него Ђурђијанац, већина присутних није поверовала. Говорили су да Русијом не може да влада неко ко није Рус, јер баћушке то никада не би допустиле.

У пар наврата долазили су у логор Оснабрик припадници Српског добровољачког корпуса да попишу офицере који желе да им се придруже, а једном је и Недићева влада, преко немачких војних власти, тражила добровољце за борбу против партизана.

Приликом прве посете логору три Љотићева официра у новим униформама и изгланцим чизмама, стојећи са спољне стране жице, причали су о отаџбини која вапије за помоћ својих најбољих синова и моли да је спасу од комунистичке пошасте. Већина заробљеника је немо стајала у редовима и мирно слушала говорнике док су комунисти звиждали, викали и гласно негодовали.

Приликом другог врбовања око три стотине официра уписало се у добровољце. Многи су мислили да се на овај начин

дочепају куће и слободе, па кад стигну у Србију, право у планину, али од посла није било ништа. Цео подухват је пропао због немачког слома који се већ назирао.

У доколици, да би прекинули мучно гладовање, официри су се спорили око тога да ли треба признати Краљевску владу у Лондону, Недићеву владу у Београду или Титову владу на Вису, премда ни једна није владала државом. Старији официри и ђенерали су углавном подржавали Недићеву владу, јер су сматрали да треба помоћи обнову разорене државе.

Док је народ у отаџбини тешко страдао, у логору су се разбуктавале свађе око дилеме: ко је крив за пропаст Краљевине? Комунисти су сву одговорност пребацивали на генерале, генерали на политичаре, а политичари се већ беху пребацили авионом на сигурно.

Крајем маја 1942. године, из највећег официрског логора „Ofлаг XIII В“ у Нирнбергу стигло је око хиљаду официра у други по величини официрски логор у Оснабрику. Међуridoшлима је било преко стотину армијских, дивизијских и бригадних ђенерала. Многи од њих су били већ одавно у пензији, па су пред рат активирани. Несугласице и поделе су одмах достигле усијање. Сви су осуђивали седе старине за војни пораз и априлску капитулацију. Резервни официри су сматрали да је њихова одговорност за војни слом незнатна у односу на одговорност активног кадра, јер они су ту били „тек да попуне број“ док су активни официри били дужни да положи живот за отаџбину.

Црвени су убрзо постигли циљ јер је тих дана било сасвим нормално да резервни официр небријане браде прође поред погуреног генерала без војничког поздрава. Венерали су вртели седим главама, говорећи да је рат изгубљен баш због таквих недисциплинованих и својеглавих старешина, који никада нису слушали команду претпостављених.

У заробљеничким логорима свештеници су обављали богослужења по импровизованим капелама кад год су били у прилици. Људи су радосно хрлили на богослужење срећни што ће се макар накратко подсетити недељних одлазака у храм, заједно са породицом, када су у порти сретали комшије, рођаке и пријатеље. Чак и они који су код куће ретко ишли у цркву, нису пропуштали

прилику да разбију свакодневну чамотињу логорског живота одласком на јутрење или вечерње. Једино су комунисти бојкотовали богослужења, исмевајући побожност других заробљеника.

Монархисти су у логору Оснабрик основали „Заједницу за културно и физичко усавршавање“, а комунисти „Културни одбор“. Премда су и једни и други говорили да се ова удружења неће бавити политиком, већ културним радом, сви су се бавили искључиво политиком, и то на најгори могући начин. У оквиру „Заједнице“ ројалисти су формирали језгро будуће имагинарне армијске формације, тајну војно-политичку организацију под именом „Гвоздена гарда“ док су комунисти стварали „гвоздену резерву“ у намирницама које ће се употребити у неком будућем логорском устанку.

Опште лудило је било заједничко и, упркос свим разликама, чврсто је везивало све сужње.

Међу војницима који су у пролеће 1942. године доведени у Оснабрик из разних матичних „штам“ лагера, као испомоћ у одржавању логорске хигијене, нашао се и Веселин Јевремовић, Лазаров друг из детињства. Пријатељи су се обрадовали изненадном виђењу јер такав сусрет је увек носио са собом новости из завичаја и вести из других логора међу којима би се уденула и понека гласина са фронта.

Када су Лазар и Веселин испричали један другом све што су сазнали у протеклој години заточеништва, другови су стали да пребирају по драгим успоменама које су их везивале. Ни сами нису били сигурни да ли им разговор о безбрижним тренуцима дечаштва и младости причињава радост, или још више разгорева тугу. Лазару је срце пламтело топлином док је слушао пријатеља како се присећа несташлука кроз које су заједно прошли, али није могао да одагна из душе жалост јер је у туђој земљи све то изгледало далеко и магловито.

После неколико дана разговора протканог драгим успоменама, дође ред и на мучну Веселинову причу о великој

логорској љубави која га је дубоко ранила, пре него што је стигао у Оснабрик.

Веселин се као редов на самом почетку ропства обрео, заједно са неколицином земљака, у логору „Stalag 12 F“ у Форбаху. Логор се налазио на окупираној француској територији уз саму границу са Немачком.

Из Форбаха су Веселина преместили на север, у логор „Stalag 6 F“ у Бохолту где је радио на сеоским имањима дуж границе са Холандијом. Шест месеци је у великом млину товарио цакове у војне камионе. Ту је упознао Ану, гимназијалку из Гдањска, која је у магацину, заједно са другим Пољакињама, машински зашивала и мерила на ваги цакове са брашном.

Пољске девојке доведене на принудни рад право из школских клупа, носиле су траке са латиничним словом „P“ око мишице, да би се разликовале од интернирки других националности. Веселину је било жао крхке, нежне Ане која га је тужно гледала, стидљиво се осмехујући кадгод би прошао поред ње. Била је ситна, плава, пегава лепотица, нежних грациозних покрета. Држала се господствено и префињено, као да није у логору, већ у неком средњоевропском интернату за госпођице. Њене дубоке плаве очи са дугачким трепавицама, деловале су сетно, као да је у сваком тренутку била спремна да заплаче. Касније, када је боље упознао Ану, Веселин је схватио да се на њеном милом лицу читала исконска, словенска туга, која нема много везе са тренутним расположењем.

Веселин и Ана су шетали сатима поред реке или кривудаваим стазицама кроз столетну шуму. Споразумевали су се на чудесној мешавини немачког, српског и пољског језика, започињући реченицу на једном, настављајући је на другом, а завршавајући на трећем језику. Веселин је, поред свега, Ану разумео боље него било коју другу девојку.

У Пољској су рат и немачка окупација почели годину и по дана раније него у Југославији. За толико су биле дуже Анине муке о којима је причала Веселину. Говорила му је кроз плач о школским данима у Гдањску, где је дочекала рат као ученица шестог разреда гимназије, о родитељима који су погинули у немачком бомбардовању и сестри о којој није имала никаквих

вести већ три године. Причала је о опустелој породичној кући коју понекад сања и буђењу, које је увек страшније од самог сна јер доноси језиви кошмар јаве.

Веселин је пажљиво слушао и тек понекад, после упорних Аниних молби, стидљиво би проговорио о свом завичају, оцу и мајци који су му писали кривим, невештим рукописом, о селу и родбини коју је оставио у Шумадији. Било га је помало стид да прича школованој градској девојци прости горштакче приче из којих су куљале криве тарабе, пластови сена и појате покривене шиндром. Није се стидео сељачког порекла, али му је било нелагодно зато што пре заробљеништва никада није путовао даље од Крагујевца, а Ана му је сатима причала о зимовањима које је, заједно са родитељима и сестром, проводила по планинама, о летовањима у бањама широм Европе, о излетима и феријама на које је одлазила са другарицама из гимназије.

Сасвим неосетно топло пријатељство се расцветало у страсну љубав. Веселин је користио сваки тренутак да остане насамо са Аном, ризикујући често да буде кажњен због непоштовања строгах прописа. Подмићивао је немачке стражаре америчком кафом и чоколадом да би добио пар сати слободе коју је одмах поклањао Ани. Виђали су се предвече после тешког целодневног рада када ни умор није могао да их раздвоји у љубавном заносу, или викендом, док би други сужњи играли фудбал и писали писма. Цело место, у којем је било доста ратних заробљеника и интернирки, гледало је са симпатијама на њихову љубав.

Веселин и Ана су маштали често о дану када ће се рат завршити, али су се помало и прибојавали онога што је следило после свршетка ропства јер повратак кући значио је и њихов растанак. Али љубав, која даје крила неразумној машти, већ после неколико месеци познанства, испочетка стидљиво а касније отворено, почела је да снива о будућем заједничком животу. И све док је место заједничког живљења било у сновима, планови су текли глатко, али када је Веселин први пут гласно изрекао да би волео да Ана после рата пође са њим у Србију, Пољакиња се ућутала и замислила.

После овог разговора, током целе наредне седмице, Веселин никако није успевао да се види са Аном, која је увек била заузета или се осећала лоше, па је поручивала по другим девојкама из бараке да не долази код ње док му не јави.

Када му је коначно стигло писамце, Ана га је позивала да се виде на старом месту јер има нешто важно да му саопшти. Док је хитао на састанак, Веселину је пролазило кроз главу хиљаду мисли. Падало му је на ум да је Ана трудна, и од такве помисли га је подилазила језа. Није желео да му се дете роди у туђој земљи, као роб. Помишљао је да Ана жели да му саопшти како је одлучила да се после рата уда за њега и пође у Србију, и од таквих мисли му је било топло око срца.

Када је Веселин пристигао на договорено место, Ана га је већ нестрпљиво чекала. Прескочивши слатке пољупце и загрљаје, који су им улепшавали мучни логорски живот и доносили неизмерну радост, Ана је одмах рекла Веселину да је после дугог размишљања одлучила да, ипак, не може да пође са њим у Србију. Гледајући у врхове старих подераних ципела, казала му је потом све оне ствари које је већ толико пута чуо: да га неизмерно воли, да је он нешто најлепше што јој се догодило у животу, да би за њега учинила све, али ипак, додала је на крају, не може да остави свој опустели дом у Пољској.

Веселин је збуњено стајао, затечен непријатном вешћу. Чим се мало прибрао, из њега је покуљала читава бујица питања:

- Да ли ме више не волиш...? Да ли си пронашла другог човека...? Бојиш ли се логорских власти...?

Ана је све време нервозно вртела главом, гледајући у земљу. Када је Веселин изређао сва питања која су му пала на памет, Ана га је сажалјиво погледала и тихо саопштила:

- Не могу да се удам за човека који није моје вероисповести. Ако желиш да се покрстиш – додала је нешто сигурнијим гласом – венчаћемо се у цркви и живећемо скупа код мене у Гдањску, у мојој породичној кући.

Веселин наједном пребледи. Никада пре тога нису причали о тој теми. Знао је да је Ана римокатолкиња као и сви остали Пољаци, знао је да је дубоко религиозна, али томе није придавао никакав значај, баш као што није придавао велики значај

чињеници да је крштен у православној цркви. Одлазио је у сеоски храм на Велики петак и Бадњи дан, као и остали сељаци, примао је свештеника за крсну славу, да му пререже колач, и у другим приликама, кад би неко старији умро или се неко дете крштавало, али никада није био богомољац, како су поспрдно називали у селу оне који су се слепо држали Божјих и црквених закона.

Сада, кад га је Ана затекла изненадним захтевом, Веселин се наједном присети свих оних смешних, али, ипак, тако драгих обичаја које је волео као дете. Изађоше му пред очи бадњак док га пали као положајник по комшијским и рођачким кућама и топла чесница која крије у себи новчиће, гранчице и зрна кукуруза. Сећао се како је кидао божићну погачу и гурао се са осталом децом око трпезе, тражећи срећу у наредној години. Присетио се сеоских слава, заветина, вашара, служби под старим храстовим записима, литија кроз село и милион других успомена...

Када се после неког времена прибрао, Веселин је схватио да су Ана и он дошли до краја.

Било му је све то незамисливо, чак одвратно, премда ни сам није знао због чега. Никада није био посебно привржен цркви, нити је имао неку јасну мисао о њој. Све му је то било магловито и нејасно, чак, помало страно. После дугог премишљања одбацио је све разлоге због којих није желео да „провери“. На крају је остао само голи инат, и то му је нарочито тешко пало. Тренутак самоспознаје доносио је још већи бол него изгубљена љубав. Мрзео је Веселин сирови, крвави Балкан, колевку ратова и обешчашћену, дволичну Европу која је заслужила да гори јер људи у њој не могу да се воле због властитог отрова. Преко ноћи су му се урушили сви снови, и наједном је остао сам са властитом мржњом која га је изједала и разарала изнутра.

Месец дана касније, заједно са још двојицом војника, Веселина су прикључили великој групи официра из логора Нирнберг који су депортовани у логор Оснабрик.

При поласку се опростио са Аном тихо, без великих речи. Обоје су гледали негде у страну, желећи да се мучни растанак што пре заврши. Чинило се као да су већ одавно рекли једно другом све што су имали.

Како је ко допао подрума, први дан није ни размишљао о храни. Опхрван тешким мислима и црним слутњама, свако је мислио само на своју породицу. Међутим, већ сутрадан поче да нам завија стомак. Понеко беше сачувао у џепу корицу хлеба, главицу лука или комадић сира, па, поделивши са осталима, настави да пости. Други, опет, кришом поједе сам, па и он продужи са гладовањем.

Тек су нам трећи дан бацили кроз капак неколико хлебова. Настаде вика, гурање и свађа, један хлеб паде у воду и опогани се, другу векну Љуба Стршљен стрпа у недра, па га људи почеше вући и ударати док му га не отеше, трећи хлеб раскомадасмо у ваздуху. Човек док је сит и обучен, згражава се над простаклуком; гладан, го и бос постаје гори од сваке звери.

Глад су најтеже подносили они који су вазда били сити. Нама осталима је било лакше. Човек се на гладовање постепено навикава, баш као и на сиромаштво. Због тога на себе дижу руку људи који су изненада пали у беду док се фукара никада не убија.

Поратне године су биле као створене за гладовање. Заједно су гладовали предратна сиротиња и предратне газде. Нове власти као да су се радовале свеопштем гладовању, сматрајући да се „ново доба“ и „нови човек“ рађају кроз катарзу глади и немаштине. Једнакост у беди је била важнија од свега.

Храна се добијала на тачкице. Народни казани и следовања имали су перфидну улогу да пониште сваку људскост у човеку. Требало је поданику доказати да је нико и ништа, да је тек један број у множини који, колико сутра, може постати статистичка грешка.

Тих неколико бајатих хлебова које су нам чувари бацили трећи дан заточеништва, били су све што смо ставили у уста, док нас не изведоше пред „народни суд“. Млађахни „судија“ са ордемом на јектичавим грудима рече:

- Нисте заслужили ни толико, већ са вама треба по кратком поступку јер због вас умиру од глади деца у градовима и болесници у болницама!

- Па, мајку му његову, нисмо ни ми толико бездушни, ал' немамо, гос'н судија – заграјасмо у глас.

- Куш, мајку вам кулачку! – дрекну голобради судија, прождирући нас зеленим очима пуним беса.

- Откуд овако младом човеку толика мржња? – шапнух Лазару који је седео поред мене, на оптуженичкој клупи.

Он дубоко уздахну и слеже раменима:

- Беда је то, сине мој, беда која ствара гнев. Знам ја како јад и сиротиња трују душу. Тај ти је несрећник пола живота гладовао и срце му је преплавилa срџба, па више ништа не види од ње. Гладан је правде и хлеба и не може их се наситити цео живот – шапуће Лазар, а препуна судница ври од букача који „спонтано“, у хору, урлају и негодују, тражећи смрт за кулаке и народне непријатеље.

- Познајеш ли судију одраније? – шапутао сам док смо чекали да отпочне суђење.

- Знам га од малих ногу – наставио је Лазар уздишући. – Отац му је погинуо у руднику када је имао две године, а мајка, чим је скинула црнину, слаба, незаштићена жена, ишла је од руке до руке. Утапала је своју тугу и усамљеност у мушким загрљајима. Сви су је желели јер је била лепотица, а када би је једном добили, презирали су је са гађењем. Касније се преудала у десети срез, далеко од срамоте, и тамо је изродила децу са другим човеком. Нашег судију су отхранили баба и деда по оцу. Мајка га је ретко посећивала. Када би понекад дошла да га види, он је бежао. Стидео се мајке.

- Шта је после било са њим? – интересовала ме је дечакова судбина.

- Касније је учио занат у граду, више гладан него сит. Могоа је да заврши највеће школе јер му је Бог дао памет. Дао Бог, али не да ђаво. Није имао ко да га школује. Зато се прикључио црвенима још као шегрт. Заправо, он није ни имао избора. После рата је на брзину завршио некакву вечерњу политичку школу. Сад мисли да све зна и да се у све разуме.

- Јел' ожењен? Има ли породицу?

- Нема никога – уздисао је Лазар. – И нико га никада није волео. Зато он данас мрзи свог мртвог оца који није био уз њега да

га заштити кад му је то било најпотребније и рођену мајку која га је оставила да се злопати. Он мрзи породицу коју никада није имао. Гуши га омраза на Бога јер му није јасно зашто је Господ допустио да се толико мучи у животу. Против отрова који је преплавио његову душу нема лека. Чак ни изненадна срећа у којој не уме да ужива, не може да га излечи од отровне мржње. Запамти добро, сине мој: сву несрећу на овом свету творе људи прикраћени за дар љубави у детињству...

Било ми је тешко да слушам Лазара, а још теже јер сам знао да је у праву.

Гледам судију док пребира по списима и размишља да ли он уопште разуме шта тамо пише. И да ли ја разумем шта ме је снашло. Све ми изгледа некако нестварно: судија, окривљени, судница, оптужница, кривица, казна... Све је лажно, а ипак боли. Једино је бол стварна.

Судија, сав у грчу, устао са столице и ослонио се на стиснутим песницама. У дланове му се усекли изгрижени нокти, а целим телом дрхти као да њему суде. Лице му је бледо, као да нема капи крви, а танке, злобне усне претвориле су се у равну, искошену црту. Брада му подрхтава, а из загагрених очију избија лудачки сјај. Видим га већ како пада на под, са пеном на устима, и урла из свег гласа: авиони! авиони! али срећом успева да остане на ногама, ослањајући се целом тежином на масивни, храстови сто. Са лица му се чита да би био најсрећнији да смо сада у шуми, јер би тада његова неизречена пресуда одмах постала извршена.

Судија још неко време стрела погледом по узаврелој маси у судници која „спонтано“ урла тражећи нашу крв и, наједном, подигнувши високо у ваздух кошчату, испуцалу шаку, зауставља целу представу. Као по команди у судници завлада мук и сви седају на своја места. Судија још неко време дрхти, чини ми се више од нас оптужених, затим затеже дланом блузу, поправља опасач и, загладивши једним потезом руке немирне праменове црне косе, наставља да чита оптужницу. Он је и тужилац и судија и бранилац, он је „господ бог“, а ми смо „пали анђели“ којима нема повратка у рај.

Тешко је када ти суде, али је још теже кад немаш право на одбрану. Стојиш огољен и сам, изложен осуди и презиру светине.

Свако може да те пљује, понижава и опада, а ти немаш право да будеш невин. Твоју кривицу нико не доводи у питање, јер је суђење ту само као представа, као катарза, као забава за прости пук. И једино тад можеш потпуно да схватиш велике, страшне речи из Књиге над књигама: „Не суди да ти не буде суђено!“

Када су нам после кратког суђења и још краћег већања одрезали казне, потрпали су нас у ландровере и вратили у подрум који је, у међувремену, био допола испражњен. Поседасмо уморни и гладни у прљаву воду и потонусмо у црне мисли. Свако је бринуо за породицу и кућу, и никоме није било до приче, али, кад човек разговара о несрећи коју је пребродио, лакша му је мука у којој се тренутно гуши.

Приповедао је комшија Лазар Милутиновић о Немачкој, о заробљеништву и патњама кроз које је тамо прошао.

Југословенски добровољци, Небојша Васиљевић из Шапца и Сава Јанковић из Кленка, говорили су после рата као „расељена лица“, да су Немци излечили од чира на желуцу многе ратне заробљенике и интернирце. Рецепт је био прост – гладовање. Умирала су људи од разних болести али „нико није умро од срчаног напада или неке друге болести изазване, или погоршане, богатом храном“.

Највећа глад морила је официре и војнике на самом почетку ропства, све до јесени, када су, захваљујући залагању председника српске владе Милана Недића код немачких власти, почеле да пристижу прве пошиљке од кућа. Влада народног спаса слала је пакете онима који нису имали никог свог, као и Србима чији су домови напречац остали у Независној држави Хрватској. Нешто касније почеле су да пристижу и драгоцене пошиљке које је преко женевског Црвеног крста слала краљица Марија. Најтеже раздобље наступило је пред крај рата, када су партизани почели масовно да нападају немачке гарнизоне и конвоје. Тада је престала да пристиже помоћ Црвеног крста, а недуго потом и пакети из отаџбине.

Супруге, мајке и сестре су слале по два пакета месечно, колико је било дозвољено по строгим немачким прописима, одвајајући храну од дечјих уста, и бојећи се да не осрамоте своје у туђини. У привидном изобиљу пошиљака могао се наслутити чемер ратних година у отаџбини. Заробљенике је радовала храна коју су добијали, али више од тога им је значила спознаја да још увек имају некога ко мисли и брине о њима. Од самог ропства, још је горе ропство у самоћи.

Службеници Црвеног крста су обилазили логор неколико пута годишње. Окретали су главу са гађењем, када би пробали сплачине које су јели заробљеници. Захваљујући томе, почетком 1942. године пристигли су први амерички пакети из Женева са ознаком Црвеног крста. У њиховом прикупљању и слању из далеке Америке учествовале су добротворне организације српских исељеника. Поједини официри нису примали пакете од кућа, па су

им пошиљке Црвеног крста биле једина помоћ. Пакети који су стизали једном месечно били су пуни чоколаде, конзерви, двопека и других намирница. Многи заробљеници су пробали по први пут у животу цигарете „Camel“ и нес-кафу. На етикетама конзерви са храном био је утиснут мали овални жиг са латинском максимом: „Veni, vidi, vici!“. Тако су савезници храбрили заробљенике. Понекад су стизале пошиљке са ципелама, кошуљама, топлим џемперима, чарапама и вешом, али тога је увек било недовољно. Људи су се сналазили сами, правећи дрвене ђонове на подераној обући, па су ходници и спаваонице у баракама одзвањали од бата нанула.

Немачки стражари су волели да тргују са заробљеницима, али нису примали логорске марке које су важиле само у жицама, већ су искључиво преферирали стару, добру трампу. Давали су за пакло америчких цигарета десет жилета, за два пакла шпил карата, а за три – цео хлеб. Два америчка сапуна вредела су један хлеб, а кутија нес-кафе пет хлебова. За чоколаду, млеко у праху или конзерве „corned beef“, могле су се добити разне драгоцене ситнице.

Највише залиха било је у седмој и осмој бараци код старијих официра, као и код комуниста који су стварали „гвоздену резерву“, припремајући се за имагинарни логорски устанак.

У доба највеће глади цене су вртоглаво расле, па су најбоље официрске чизме или најновији швајцарски сат могли да се трампе за свега неколико хлебова.

Коцкари су играли ајнц, бакару и покер, улажући дуван, храну, логорске марке, чак, и динаре донете од кућа који више нису вредели ни у Србији. Било је важно само да се игра. Када би прокоцкали цео пакет, гладовали су, мољкали за позајмицу и крали храну од других.

Сужњима је било забрањено да поседују марке немачке Рајхсбанке, како не би користили новац приликом бекства из логора, али најслађе је оно што се не сме, па су многи за четири године уштедели поприличну суму, кријући новац на

најневероватнијим местима. Када је Немачка капитулирала, тај новац више није имао никакву вредност.

Заробљеници су славили крсне славе, Божић и Ускрс. За скромном трпезом, под окриљем ноћи, окупљали би се „слављеници“, присећајући се времена када су са својим најрођенијим проводили празнике. Једино су комунисти избегавали ова славља, исмејавајући их као старомодна и превазиђена.

Приликом одласка на рад изван логорских жица, Лазар је често сусретао редове из војничких заробљеничких логора – сталага који су спавали по општинским зградама, затворима и преуређеним старим дворцима. Међу њима су понегде владали сурови закони криминалних банди које су се међусобно обрачунавале и бориле за превласт на црној берзи.

Предратни криминалци су организовали старе послове у новој средини. Све је било на продају: храна, одећа, обућа и рубље, који су пред крај рата постали луксуз, затим распоред на лакшу радну обавезу који се обезбеђивао у дослуху са командом логора, потом ракија, цигарете, импровизовани радио-апарати, витаминске таблете против скорбута, разне књиге и часописи, оловке и папир за писање, минијатурне шаховске гарнитуре, чак, и понеки стари, трофејни револвер. Црна берза је функционисала беспрекорно, спајајући својим лепљивим пипцима мучитеље са жртвама, јер се, захваљујући америчкој роби из пакета Црвеног крста, трговало у оба смера.

Најпоузданија и најтраженија монета у трговини било је злато чији сјај није тамнио, чак, ни међу логорским жицама. Криминалци су гледали да по сваку цену своју „зараду“ у разним шпекулацијама претворе у драгоцен метал. Зато нису презали ни од чега само да би га се докопали.

Убрзо по доласку у заробљеништво златни зуби су постали најцењенија валута за поткусуивање међу кријумчарима. Испочетка су страдале вилице мртваца које су се обавезно детаљно прегледале пре сахрањивања, да би касније и поједини

заробљени војници сами вадиле златне зубе „на живо“, трампећи их за храну или одећу. У доба највеће глади и безвлашћа дешавало се, чак, да неком слабијем, болесном мученику зликовци на силу поваде златне зубе. Двојица разбојника би га држали, трећи му је стискао главу да се не помера, док би четврти бездушник у улози „зубара“ дивљачки чупао златне секутиће и очњаке столарским клештима. Ускоро су сви који су имали златне зубне протезе, гледали да их се што пре отарасе, како не би навукли себи беду за врат.

У пролеће 1944. године гладовали су официри Краљевине Југославије заједно са несрећним Русима, који су патили од првог дана ропства, јер, као непризната војна сила, нису имали право на помоћ Црвеног крста.

Повремено су немачки стражари доводили руске ратне заробљенике на купање у српски део логора. Било је страшно гледати гладне, изнемогле Русе. Понижење које су трпели ћутке, без роптања, било је горе и од саме смрти. Ужагрених очију и упалих образа, промицали су у колони, тупо зурећи у даљину. Њихове јагодице и слепочнице су се оцртавале под танком кожом нездраве, мртвачке боје. Испод олињалих, умашћених шињела назирали су се изнемогли, крхки костури. Глад која је од њих направила љуштуру, подсећала је у сваком тренутку на близину тихе смрти.

Српским официрима је било тешко да гледају понижену словенску браћу, па су им, ризикујући казну, дотурали понеку конзерву или скорели, бајати хлеб. Руси су захваљивали слабашним, уморним гласом и, посрћући, одлазили даље.

Поднаредник Лазар Милутиновић и његов друг из детињства, редов Веселин Јевремовић, заједно са другим подофицирима и војницима из логора, за време косидбе, жетве и других пољских радова, често су одлазили у село, на испомоћ. Тамо су сретали друге заробљенике, међу којима су руски војници били најбројнији. Гледали су кроз сузе како од глади обневидели Руси једу сирову сточну репу и кору са дрвећа.

Једном приликом су, чак, видели групу од седам, осам Руса како ископавају коњску лешину са буњишта, отимајући се о црвљиво, труло месо. Наоколо се ширио несносни задах, али глад је била јача од свега. Руси су кидали зубима комаде сировог, зеленкастог меса, гутајући га халапљиво, без жвакања. Трпали су у недра остатке коњског трупла, грабећи се за веће парче цркотине.

Док су посматрали некада поносне руске мужике како се гурају и туку око смрдљиве лешине, Лазар и Веселин су видели људско дно, видели су пораз човека који се више никада не може претворити у победу.

Мучна сцена им је призвала у сећање догађај из детињства када су, играјући се крај потока који се после великог поводња тек беше вратио у своје корито, угледали мртво, надуто ждребе како виси са гране, над водом. Лешина се распадала и црвљала, али још увек се јасно разазнавало да је то некада било живо и лепо младунче. Смрт им је тада била далека и непозната, и овај приказ их је дубоко потресао и узнемирио. Трчали су кући, грцајући у сузама и тресући се од страха. Дуго времена потом прећутно су заобилазили то место, јер их је увек изнова подсећало на смрт и непостојање, на непознати бол који су тада осетили по први пут у животу.

Енглески официри који су били смештени у зиданим, окреченим зградама по другим логорима, нису трпели глад и оскудицу. Њима је британска влада редовно слала пакете са храном и топлом одећом. За цигарете и кафу којих није било у Немачкој куповали су од стражара све што им је било потребно. Ухрањени и углађени, бркати енглески пилоти играли су крикет и пушили луле, као да су на пикнику, а не у ропству. И сами Немци гледали су на њих као на припаднике више германске расе, која заслужује бољи третман у односу на друге заробљенике. Српски официри нису много волели кочоперне дендије јер су из отаџбине стизале вести да је пуч од 27. марта њихова прљава игра којом су увукли Југославију у рат.

Заробљени војници који су радили по околним селима као кућна послуга „Hausdiener“, најлакше су подносили глад јер код газда је увек било хране на трпези. Могли су да се крећу у кругу од пет километара око радне команде. Дању би радили на пољима или по шталама, заједно са женама, децом и старцима, а ноћу би спавали у општинским зградама, напуштеним дворцима или локалним затворима где су их закључавали и чували под стражом. Ујутру би их немачки стражар „трећепозивац“ откључавао и слао на рад код газда.

Сељачка газдинства су била велика и имућна јер је имање наслеђивао само најстарији син. На тај начин се избегавало уситњавање поседа. Немци су ценили поштење и марљивост, па би брзо заволели вредне српске тежаке. Ниједан заробљеник није радио више, нити дуже од свог газде. Ко је хтео да помогне, имао је увек шта да једе. Расположење немачких газда према заробљеницима мењало се једино када су стизале лоше вести са источног фронта. Тада би били кивни и уплашени за судбину својих синова војника, па су на заробљенике гледали са подозрењем.

Храна је била другачија него у Србији. Немци су мешали кромпир са брашном и правили неку врсту хлеба који није личио на српски таин. Кромпир је добро рађао, могао је дуго да се чува, а потом брзо скува или испече, те су га сужњи радо спремали. Кували су велике, слане кугле кромпира „Klöße“, или су га рендисали и правили шницле. На столу би се често нашла укусна чорба од грашка „Erbsensuppe“. Кунићи нису, попут живине, свиња и говеда, улазили у обавезни принудни откуп хране. Зато их је свако домаћинство гајило и користило за исхрану. Немачки сељаци су кришом правили пиво и шнапс и делили га за трпезом са својим радницима.

Суботом поподне и недељом, када заробљеници не би радили на имањима, долазили су код газда на ручак и вечеру.

Немачки чувари су водили сужње преко викенда у јавно купатило, а понекад, кад је било лепо време, недељом су организоване фудбалске утакмице са француским заробљеницима.

Официри који нису могли да излазе ван логорских жица морали су да се задовоље оскудним логорским следовањем. За доручак: двадесет грама грозног маргарина и кашика вештачког меда или мармеладе од меласе, понекад комадић смрдљиве коњске крвавице из конзерве или парченце посног сира, заједно са незаслађеном, танком кафом од цикорије или прженог, млевеног жира; за ручак: чорба од трава, репе и понеког кромпира упрљаног песком и петина буђавог хлеба од црног брашна и струготине; вечера се, углавном, састојала од остатака ручка или би се напросто прескакала, када су казани остајали празни после главног обеда.

Људи су, у данима најтеже глади, нервозно шетали по леденим ходницима мемљивих барака и ослушкивали приче о храни. Обично би се нашао неко довољно блесав да приповеда о томе како се у његовом крају припрема некакав укусан специјалитет. Остали би га испочетка немо слушали, наслађујући се масним причама, али би им, напослетку, све дојадило и терали би беседника дођавола, настављајући бесциљну шетњу. Лупа дрвених нанула одзвањала је кроз дугачке, изглачане ходнике којима су људи нервозно корачали, умотани у изношене, поцепане шињеле.

Чим би примили своју порцију хране, изгладнели заробљеници су трчали у ћошак да је поједу сами, без туђих знатижељних очију које су увек гледале да ли је сапатник добио већи кромпир или „маснију“ чорбицу. Ако би се у гурању око казана сплачине просуле по поду, неко би се хитро бацио на патос и грабио рукама остатке хране, трпајући је у уста и недра. Били су то мучни призори људског очаја који су плавили срца великом тугом.

Када би неког покојника покопавали на сеоском гробљу, заробљеници – гробари су чупали дивље зеље и коприву међу споменицима обраслим маховином. Потом би плен сакрили под кошуљу и кришом унели у логор где су на приручним решоима кували чорбу од киселице и жаре. Ако би каткад имали среће да

пронађу неколико пужева или гљива, имали су „укусни паприкаш“ на трпези.

Поједини заробљеници су скупљали са сметилишта љуске од кромпира. Потом су их прали и кували на импровизованим решоима. Други су, опет, избеумљено јели сирову љуску, од које су добијали високу температуру и ужасне болове у стомаку. Немачки стражари су се слатко смејали и уживали, посматрајући сужње док халапљиво једу отпатке.

У неколико наврата заробљеници су се тровали храном. Људе су данима мучили болови, повраћање и пролив, од којег би копнили и пропадали.

Сви су се плашили љуте глади горе него бомби које су падале по њима јер шрапнели долазе изненада, ниоткуда, и гелер који те убија никада не чујеш јер стиже брже од звука, а глад те убија постепено, натенане, дан за даном. Метак доноси „племениту“ смрт, а глад доноси хладно, језиво умирање, препуно патње и понижења. Не може ни једна отворена рана, ни једна откунута рука или нога, ниједно ослепљено око или оглувело ухо да донесе човеку толико страдања, колико то може празан стомак. Човек обневидео од глади губи достојанство, понос и људскост. Губи човека у себи.

Редов Саво Илић из семберског села Батковића, прекраћивао је гладне, тамничке дане казујући другим заробљеницима разне приче. Биле су то занимљиве приповести, безброј пута препричаване и преувеличаване, ништа мање вероватне од самог живота. Говориле су о љубави двоје или троје људи, о рату, опсади једног града и повратку из рата, о људској потрази и жртви једног бога, о срећи и несрећи... Једном речју, давно испричане и сасвим могуће приповести.

Сви су пажљиво слушали Саву који је, премда нешколован, умео прилично лепо да приповеда. Говорио им је оно што су хтели да чују. Некима су Савине речи пријањале за срце, другима су се лепиле за отврдле уши. Приче су се често понављале, али никада нису биле исте. Чак и када би неко замолио Саву да понови нешто

што је већ казивао, на крају би се родила нова скаска која са старом није имала много везе. У том сталном понављању истих збитија на безброј различитих начина, управо је и лежала лепота Савиног казивања.

Када би Саво говорио о љубави двоје младих људи којима су посвађани родитељи бранили да се воле, испочетка се чинило слушаоцима да су ту причу већ негде чули, али када би је приповедач оплеменио мирисима и укусима родног краја, када би је осликао јарким бојама љубавне страсти и опевао реским звуцима завичаја, одједном би приповест бљеснула у сивилу логорског живота, попут искричавог, златног грумена у пресахлом, планинском потоку.

Једном је неки сиромах, прикраћен за дар маште, питао Саву пред гомилом задивљених слушалаца:

- А, да ли је све било баш онако како си нам ти сада испричао?

Саво се мало замислио:

- Није, али ко мари за то? Ја приповедам људима оно што желе да чују. Зар то није довољно?

Преостали слушаоци су љутитим погледима натерали сумњичавца да устукне и престане са даљим зановећањем.

И приповедач и слушаоци су живели у причи и од приче.

Саво није умео да објасни разлог због којег је волео да говори другим људима. Они који су га слушали нису знали зашто желе да чују његова казивања. Напросто, прича се причала ради саме приче. Свако зашто нема своје зато, а питање је често важније од самог одговора.

Присећајући се Савиних бесконачних прича, Лазар нам је говорио у подруму:

- Била је то она скривена, заумна људска потреба за причом, старија од свега на свету, уткана дубоко у подсвест сваког човека. Опседало нас је исконско проклетство колективног памћења. Пратио нас је, попут усуда, несрећни нагон за казивањем, кушан са дрвета познања добра и зла.

Немци су брижљиво поштовали Женевску конвенцију јер су хтели да обезбеде исти третман својим војницима које су заробили савезници. У конвенцији није ништа писало о глади, али зато јесте о обавезним платама за ратне заробљенике. Трећи Рајх је уредно исплаћивао сужњима зараду у логорским боновима: суму од педесет рајхсмарака, претходно умањену за „станарину и храну“. За те логорске марке заробљеници су куповали у кантини сапун, жилете или понеку конзерву. Они који су имали породице, слали су бедну цркавицу својима у Србију где су их окупацијске власти претварале у Недићеве динаре. Комунисти углавном нису имали никога, па су новац слали друговима – за револуцију. Тако су Немци симболично финансирали рад партијских ћелија, а да тога нису ни били свесни.

Према Женевској конвенцији, сваки ратни заробљеник је имао право да бежи из логора. Ако би га ухватили, главу му је чувала метална плочица са заробљеничким бројем коју је носио око врата јер је швајцарски Црвени крст у Женеви имао спискове свих ратних заробљеника са њиховим бројевима.

Многи сужњи су бежали више пута из радних команди у матични логор, када не би могли да издрже тешке физичке послове на сечи шуме и истовару вагона, или када би им постала неподношљива глад коју су трпели, радећи у некој од фабрика.

Понекад су заробљеници бежали насумце, према Чешкој или Француској. Тада би их немачке власти хватале, јер се у окупираној Европи није имало куда побећи. Сужње су потом идентификовали на основу заробљеничког броја са плочице и враћали у њихов штам-лагер. Одатле би добијали нов распоред у другу радну команду. Уколико би ухватили у бекству неког несрећника који није имао статус ратног заробљеника, Немци су га, под оптужбом за шпијунажу, стрељали на лицу места.

Када би неки заробљеник умро или погинуо, пре укопа би му стављали плочицу са бројем у уста, између укочених вилица, да би га касније, приликом есхумације, могли лакше идентификовати.

Женевска конвенција је ратним заробљеницима допуштала преписку са родбином у Југославији. Сужњи су имали право да

месечно пишу две дописнице на немачком и једно писмо на српском језику. Педантно одштампани обрасци за дописивање били су подељени на два једнака дела. На једној половини су писали заробљеници, а на другој је отписивала родбина из отаџбине. Свако се трудио да на малом парчету папира напише што више речи, као да се имало о чему писати. Фолксдојчери који су радили као цензори, мучили су се да дешифрују ситна, калиграфски исписана слова, пре него што би на дописници ударили жиг „Geprüft“.

Заправо, сви су лагали, пишући да им је добро и да ће брзо кући, па су онда читали повратне лажи од родбине: како је и код њих све у најбољем реду и да нема разлога за бригу. Истина је била да су сви бринули, знајући да најмилији не говоре истину, али опет нико није пропуштао прилику да напише по коју реч и тако олакша себи и својима у отаџбини. Они који нису имали никога у Југославији, писали су пријатељима, кумовима и рођацима по другим логорима, тек да са неким размене по коју реч празне утехе.

Послератне отимачине су дошле као природни наставак ратних реквизиција. Док нам је у подруму вода капала за врат са орошеног плафона, причали смо о томе ко нас је све пљачкао за време рата и после „у миру“.

Немци, Бугари, четници, недићевци, партизани, па, опет, неки други четници који рекоше да немају везе са оним првим, купили су и односили све одреда. Когод је дошао у униформи, није ништа друго радио, осим што нас је харао и глобио. Немачке власти су на силу вршиле реквизиције, Недићева влада која је хранила пола милиона српских и неколико десетина хиљада словеначких избеглица разрезивала је своје намете, четници су узимали од ока, колико процене да треба, а комунисти на потврду, по прописима које су сами измислили...

Равногорци су носили без велике расправе и убеђивања.

- Народ је стока – рече ми један од њих, док је испробавао моје нове цокуле – народ је марва која гледа само своју корист док ми крваримо за отаџбину.

Шта да кажеш пред оваквим аргументом, посебно ако је поткрепљен камом за појасом.

Гледам „патриоту“ који очекује велику захвалност народа за своју „жртву“. Свака плата му је мала, јер он даје оно што сматра да је у њему највредније, а што никоме не треба ни за цабе. Он се добровољно жртвује за опште добро, а да нико то од њега не тражи. Зато је његова „плата“ тако висока, јер он сам одређује њен износ. Када би сви ми помрли због „патриоте“, не би могли да му се одужимо за једну непроспавану ноћ или за један марш у којем је покисао до голe коже, јер он страда добровољно, а ми остали под присилом.

Има у сваком зликовцу и зрно човечности. Кроз петнаест дана дође храмљући исти тај „јунак“, са цокулама у руци:

- Ево ти, брате, твоје ципеле и праштај, ако Бога знаш!

- Шта је било? – чудим се ја.

- Нисам одмак'о ни иза првог шумарка, а потрефи ме однекуд залутали куршум право у пету, кроз твоју цокулу. Две

недеље сам лежао у постељи код неког сељака, и, како стадох на ноге, дођох овамо да ти вратим твоје.

Гледам га, босоног, а средина марта, целац још није окопнио. Кажем му:

- Нека, брате, теби су потребније него мени. Ја сам код своје куће, а пред тобом је далек пут – а он ни да чује, баца оне цокуле, па одмагли босоног низ косину, осврћући се преплашено.

Мислим се:

„Зашто је силнику увек потребно да добије преко носа, да би из њега изронио човек?“

Комунисти су вештије отимали. Дођу мирно, културно те поздраве и кажу:

- Добар дан, домаћине, таква и таква ствар, поштено је да помогнеш народно-ослободилачку борбу, на тебе је ред.

Покупе све што им треба, лоповски, без вике и дреке, напишу признаницу, и довиђења у следећој офанзиви. Пуна ми фиока њихових признаница и потврда.

Бугари, стока као и ми: пале, просипају и ломе оно што не могу да понесу, а Немци господа, све по пропису и протоколу утоварају на камионе и одмах пописују, али теби опет свеједно како те пљачкају кад останеш без ичега.

Отимачина која је наступила у слободи, превазишла је све пређашње. У новој држави се пљачкало законски, без бојазни и устезања.

Предратни нерадник и гољо, надничар којег нико није хтео да најми, постаде одједном „всјех и всја“. Сад је он власт, пред њим дрхти дојучерашњи газда и моли га за милост, а он ни да чује, вели: закон је закон, па разрезује обавезу немилице. Он не глоби због бриге о младој држави, већ зато што хоће да „дели правду“, да отима и дарује онако како он мисли да је праведно. Слатко му је да суди бољима од себе. Не може да се насити правде јер је његова правда оужена осветом.

Из града се довукли пробисвети, несвршени студенти, пропали шегрти и трговачки помоћници, који по цео дан седе у хладу гостионице и играју карте и доmine. С времена на време лењо устану да протегну ноге и баце дугачки, презриви поглед на сеоску беду и прљавштину. Дубоко се гаде свега што је сељачко,

на првом месту свог сељачког порекла. Заборавили су да им је отац или деда будзашто продао кућу, окућницу, оранице и целепе стоке, да би купио варошку удерицу у којој су одрасли. Ничега се не сећају, јер их сећање оптерећује. Они су ту по директиви партије, скупљају помоћ у храни и одећи за Народну Републику Албанију. После обављеног задатка чека их унапређење, стипендија за школовање у Русији или неки бољи положај у граду. Служба на селу им дође као привремено зло, пролазна станица на путу аванзовања. Нису толико опасни као сеоски активисти, али опасно је њихово велико незнање и тврдоглавост. Одредите већу обавезу у вуни него што је тешка и сама овца, па, кад му то кажеш, он се увреди, мисли спрда се геак с њим, и ето ти невоље. После му понос не дозвољава да исправи грешку. Тај понос и тврдоглавост су им једина заоставштина сељачког порекла.

Чим је минуо рат, партијски активисти су почели да терају газде да ору земљу нерадницима и ленчугама:

- Не сме да остане неузорана њива јер радничка класа гладује по градовима!

Цео дан ореш о свом трошку, а волови да липсају. Најпосле, нико ти ништа не плати. Све на почек. Онај лењивац пландује и кука:

- Немам са чим да радим. Опљачкали ме. Изгорело ми у рату – а није никада ни имао, цео живот провео у биртији.

Сељаково време је доба мира, кад не мора да даје синове и волове у војску, а лењивцу и бескућнику паше време великих потреса и буна.

После рата су поделили земљу сеоским беземљашима који нису знали шта ће са њом. Зато су је тајно дали у закуп бившим власницима од којих је та иста земља одузета. Шта ће земља нераднику и ленчуги? Ораница тражи роба који ће да је рије од јутра до мрака, а онај ко то није научио од ране младости, не може под старе дане постати тежак.

Ко је умео да се снађе, још је некако и преживљавао. Комшија Лазар и ја сакрисмо нешто кукуруза у дрвено буре, под суве крушке. Кад су долазили из Народног одбора да прегледају има ли у подруму још хране, бушили оне крушке, ал' ништа не нађоше. Један загризе суву воћку, па је гадљиво испљуну. Вели:

- Ово је кисело и горко!

Мислим се ја:

„Навикао си ти на Унрине пакете, па ти сад све сељачко бљутаво и просто.“

Причао ми је Лазар у мраку подрума о дуго сањаној слободи, тамо у Немачкој, али и о мучном, дугом повратку из заробљеништва.

Крај рата је војним заробљеницима донео више главобоље, него све године проведене у логорским жицама. У Немачкој, по заробљеничким логорима су кружиле свакојаке гласине. Једни су пропагирали повратак у разрушену земљу, други су агитовали да се остане у туђини док су комунисти на власти, трећи су причали о трајној емиграцији...

Виши официри, политичари и учена господа плашили су војнике црвеним безбожницима који руше цркве, отимају имовину, шаљу невинне људе у затвор, а жене и децу хране на казанима. Људи су били збуњени више него на почетку рата, али нико није веровао у те приче. Предратни политичари су грмели:

- Један непријатељ је поражен од стране другог непријатеља! Уместо Немаца земљу су запосели комунисти! Српском домаћину је сада још горе него под окупацијом!

Већина заробљеника, традиционално неповерљива према сваком савету, није слушала агитаторе и пријавила се за повратак. Свима су пред очима били само породица и кућа. Премда су могли лепо да живе у Немачкој која је била окупирана од стране савезника, ништа није могло да их поколеба у жељи за повратком. У Немачкој су, углавном, остали они који нису имали породице у Југославији, или нису имали где да се врате.

Увече, 6. децембра 1944. године, сирене оснабричког логора су дале знак за узбуну. Официри су се спремали за починак после редовне прозивке. Нико није обраћао пажњу на ваздушну опасност јер су узбуне због бомбардовања биле честе. Савезници су гађали важно саобраћајно чвориште и војну индустрију у граду. Авиони су летели високо, изван домашаја немачке артиљерије и, збијени у густе редове, сејали тепихе разорних бомби.

Овог пута је, међутим, било другачије. Цео логор су обасјале „Черчилове сузе“ које су савезнички авиони посипали да би осветлили циљ. Одмах потом грунуло је неколико разорних

детонација у непосредној близини логора и запраштала је немачка противавионска артиљерија.

Бараке су се заљуљале као да су на води, стакла на прозорима су попуцала, а метални кревети на спрат се зањихали и падали, гњечећи поспане људе. Испревртале су се полице, чивилуци и столови. Полетела је увис шушка и трава из сламарица.

Сужњи нису смели да напуштају замрачене бараке јер у случају ваздушне опасности на сваког човека који би се нашао изван спаваоница пуштани су дресирани пси, а стражари са осматрачница су пуцали у све што се креће.

Једна за другом, зачуо се читав низ експлозија, праћених громогласним брујањем авионских мотора, све ближе и ближе, док, најзад, запаљиве фосфорне бомбе нису почеле да грувају по самим баракама. У неколико спаваоница одмах је плануо огањ. Противавионска артиљерија је осула жестоку паљбу, загрмело је из цеви свих калибара. Логор је светлео као да је дан. Са свих страна се ширила јара, варнице и густ, црн дим. Зачули су се јауци и запомагања рањених људи који су горели у запаљеним спаваоницама. Официри су истрчавали из пламтећих барака које су се рушиле, али су их напољу, међу логорским жицама, дочекивали рафали немачких стражара са осматрачница. Неколико људи погибе.

Запаљена греда у Лазаровој спаваоници пала је са плафона и препречила врата. У паничном страху људи су нагнули да се провлаче испод буктиње, прљећи косу и лице. Један мученик, сав у пламену, истрчао је напоље и пао десетак корака даље, грчећи се и цвилећи у самртничком ропцу. Логором се ширио смрад нагорелог људског меса.

Друга греда је пала у ходнику и прикљештила Лазарову десну ногу. Уплашени заробљеници су јурнули према излазу, газећи један преко другог. Неколико људи се саплело о Лазара, притиснувши га својим телима. Когод би пао остајао је да лежи под ногама преплашене руље. У једном трену зачула се ломњава са крова који је горео. Стропоштала се таваница и Лазару је пао мрак на очи.

После пола сата је прошао први талас савезничких бомбардера. Немачки стражари су изашли из бункера и попели се на високе куле – осматрачнице. Упалили су велике рефлекторе и почели да претражују терен. Тамо где је била разваљена жица пуцали су насумце из тешких митраљеза, упозоравајући ратне заробљенике да логорски закони још увек важе.

На логор је те ноћи пало тринаест великих разорних бомби од којих, срећом, четири нису експлодирале, као и неколико стотина мањих, запаљивих бомби које су изазвале велики пожар који је прогутао петнаест барака и велики магацин са одузетим заробљеничким стварима.

Југословенске заробљенике је савезничко бомбардовање Оснабрика завило у црно. Болничари су зашли међу разваљене бараке и превили настрадале. Многима више није било помоћи. Десетак угљенисаних лешева нико није могао да препозна. Промрзли, преплашени погорелци који су тумарали кроз хладну децембарску тмину избројали су сто шеснаест мртвих и око две стотине тешко рањених заробљеника. Ипак, преживелим сужњима је срце пламтело надом – слобода је била ту, на корак од сна.

Лазар се освестио сутрадан на болничком кревету у логорској амбуланти са ногом умотаном у дебеле, кржаве завоје. Крај њега је лежао друг из детињства Веселин Јевремовић. Испричао му је како га је изнео на леђима из запаљене спаваонице која се рушила.

Пламени језици су лизали увис, пут неба, осветљавајући цело двориште. Сваки час су се стропоштавале запаљене греде у унутрашњост бараке подјарујући помахниталу ватру. Из рупа на крову је куљао облак црног, густог дима који се попут стуба дизао у мрак.

Када је видео да међу промрзлим, уплашеним погорелцима нема Лазара Веселин је без размишљања улетео у запаљену бараку. Сви су мислили да ће се обојица угушити од дима или изгорети међу зидовима спаваонице. Ипак, Веселин је после десетак секунди излетео из бараке погурен, са другом на леђима. Коса му је била осмуђена а лице нагарављено. Посртао је кашљући и ригајући. После неколико корака је пао у блато и расквашени снег. Лазарово тело се сручило преко њега. Други заробљеници су

одмах притрчали и обојицу однели на рукама у логорску амбуланту.

Неколико недеља касније када су Лазар и Веселин стали на ноге, потекла је крв из шака двојице земљака, који су дугогодишње пријатељство запечатали побратимством. Док су се заклињали на доживотно братство и љубили трипут у образ, сетише се свих оних смешних дечачких обећања да никада неће одати неку „велику“ детињасту тајну и наједном их обузе весели, заразни смех. Нису могли да сакрију срећу зато што су још увек живи и што су подвалили самој смрти, умакли јој за трен, за трептај ока који их је раздвајао од њеног хладног, подмуклог загрљаја. Нема ничег дражег од живота после смрти и сад су то осећали на властитој кожи.

Три дана после бомбардовања сахрањени су погинули официри у заједничкој гробници на сеоском гробљу код Еверсбурга.

Последњи испраћај је био потресан. Готово сви заробљеници који су могли да ходају испратили су своје мртве другове до логорске жице. Унакажени лешеве су били наслагани на велика запрежна кола, набацани један преко другог, уочени и смрзнуте, умотани у поцепане сламарице. Негде је вирила нога, негде откинута рука или рашчупана глава обливена усиреном крвљу. Најмучније је било гледати уочене, стакласте очи покојника које су немо зуриле у небо. Те очи оперважене леденим ињем и смрзнутим блатом биле су раширених зеница, мртве, без тоpline... Њихов поглед је био страشان. Људи су тихо јецали, оплакујући мртве сапатнике и још више себе живе, јер се патња умножавала и настављала унедоглед. Гледали су за језивом погребном поворком све док се није потпуно изгубила из вида, праћена тихим појањем свештеника.

На Никољдан док су „слављеници“ ломили погаче и палили мале чађаве лојанице, крстећи се и читајући Оченаш, у баракe су упали немачки стражари са псима. Истерали су официре напоље, на ледину, наредивши им да понесу само најнужније ствари.

Потом су дотерали комунисте и Јевреје из кажњеничког логора „Д“, постројили сужње у петоредове, прочитали ванредно саопштење „Sondermeldung“ и наредили покрет трчећим кораком. Неколико заробљеника су одмах зацвилели:

- Воде нас на стрељање!

Увуче се велики страх у срца невољника. Осећали су да је куцнуо тренутак да се Немци заувек реше заробљеника јер више нису важили никакви закони и међународне конвенције.

Колона је хитро газила према железничкој станици где су стајали велики, сточни вагони спремни за транспорт. Испред станичне зграде заробљеницима су ставили тешке окове на руке и ноге. Потом су Немци нагурали по четрдесетак официра у једну половину вагона преграђену бодљикавом жицом, док су другу половину заузели стражари са откоченим шмајсерима.

Зачуо се продорни писак локомотиве и воз је лагано кренуо. Људи који су били ближе високом прозорчету са бодљикавом жицом пропињали су се на прсте, не би ли видели куда их то возе.

Композиција се данима кретала на северо-исток. Дању би углавном стајала на неком споредном колосеку, пропуштајући фургоне са муницијом и оружјем који су хитали на југ у сусрет америчкој и руској претходници. По препуним станичним перонима, у очима преплашених жена и уплакане деце, на смркнутим челима старца видело се да савезници нису далеко. Тек понекад у тихој ноћи зачуо би се далеки одјек авионске грмљавине или потмула јака детонација. Чинило се да композиција измиче тек за длаку америчким трупима, одлажући долазак слободе унедоглед. Заробљенике поче да хвата нервоза, најпосле почеше свађе, препирке и туче. Немци су имали велике муке док нису завели ред међу успаниченим људима.

Неколико десетина заробљеника болесних од скорбута, дизентерије и туберкулозе лежали су у прљавим вагонима, бунцајући под високом температуром. Дрхтали су, гладни, жедни и неиспавани, кашљући крв и цвокоћући од хладноће. Најслабији нису издржали мучно путовање. Покојнике су преузимали немачки војници на успутним станицама и сахрањивали у заједничке гробнице, спаљујући бензином смрзнуте лешеве.

Негде око Берлина савезнички авиони су у ниском, бришућем лету засули воз митраљеским рафалима и бомбама. Срећом, композиција је остала на шинама. Цео град је одзвањао од продорног завијања сирена за узбуну.

Осмог дана пута у нигдину композиција се зауставила на малој железничкој станици у Померанији. Немачки стражари су отворили фургоне и истерали изнемогле људе напоље. Постројили су их у колоне и потерали разлоканим путем, који је водио кроз стару борову шуму и блатњаве оранице. Усиљеним маршом без одмора сужњи су препешачили шест километара и зауставили се у сред равнице пред логором „Oflag 65“ Баркенбриге.

Логор је изгледао сабласно. Митраљеска гнезда су се уздизала дуж жице на једанаест стражарских кула. Однекуд се чуо лавез крвожедних вучјака. Ветар је беснео и завијао кроз голе крошње. Земља је била сива, смрзнута и распукла од јада који је лебдео унаоколо. Поред улаза склепаног од греда и бодљикаве жице лежало је неколико монтажних барака за Абвер и стражу. Свуда наоколо простирале су се непрегледне оранице. Премда је село Баркенбриге лежало преко брда на неколико стотина метара од логора нигде се нису видели људи. Све је личило на уцвељену кућу у којој нико не прича о покојнику, али је он ту иза првих врата. Официри који су већ преживели бомбардовање у Оснабрику бринули су да ће логор на сред пољане бити лака мета савезничких авиона.

Заробљенике су одмах сатерали у бодљикаве жице. Поново наста пребројавање, претрес, задуживање, потписивање... Чинило се да сужњи изнова проживљавају прве дане ропства. Најпоследње, уморне људе распоредише по великим шупама без таваница са проваљеним крововима и зиданим, чађавим пећима.

Ратне заробљенике из Оснабрика саставише са робљем из Нирнберга, Стрија, Хамелбурга и Штрасбурга. Многи рођаци, кумови и комшије сусретоше се по први пут откако су у ропству.

Измешаше се активни краљевски официри, заробљени припадници Недићеве Државне страже, бивши Бели орлови који су као добровољци заробљени у априлском рату, Дражини равнгорци, Пећанчеви четници, комите, предратни комунисти... Састадоше се ројалисти и републиканци, англофили и русофили,

анархисти и клерикалисти... Поново отпоче српско – српски рат у жицама у којем су шпијунирали, потказивали и опањкавали једни друге код Абвера. Падеше и препирке око Совјета и Американаца: која је сила јача!? Комунисти су хвалили каћуше, „Стаљинове оргуље“ које ће преокренути рат, а монархисти су величали англо-америчку авијацију и морнарицу. Дође до свађа и туча, те се једва смирише страсти.

Поткрај јануара 1945. године преко две хиљаде и шест стотина српских официра и стотинак подофицира сневало је да се далеки, потмули тутањ руске армије претвори у победоносни поклич црвене коњице. Али слобода је била још далеко. Немачка пешадија се укопала на важном саобраћајном чворишту Шнајдемиле и фронт се преселио на другу страну. Сужњи падеше у тешку депресију.

Официри су поново гладовали. Пакети више нису пристизали, а логорска храна је била једнолична и лошија него икада пре. За доручак чорба од трава, за ручак кувана сточна репа или листови купуса, за вечеру неколико гњецавих кромпира прокуваних у казану. Онемоћалим заробљеницима почеше да крваре десни и испадају зуби услед скорбута. Из амбуланте су износили преминуле болеснике који су умирали од исцрпљености, без икаквих лекова и терапије. Немачки лекари се нису много узбуђивали. Уписивали су у смртовницу шта им прво падне на памет. Постепено је расло гробље изван жица у боровој шуми.

У баракама је било изузетно хладно. Пао је снег и температура се спустила на двадесет степени испод нуле, а грејање је било изузетно лоше. Студен, влага и измаглица су се увлачиле у кости. Многи су били без топлог зимског рубља и џемпера. Тумарали су наоколо у шуферицама и клопмама, у изношеним шињелима, огрнути ћебадима, са посувраћеним шајкачама навученим на уши.

Заробљеници су увече грозничаво слушали Лондон и Москву на малом радио-апарату, прошверцованом ко зна одакле. Вести са фронта су углавном биле повољне за савезнике, али

нестрпљење међу официрима је кључало. Чинило се да им слобода измиче за корак. Немци су у логорским билтенима хвалили ново, тајанствено оружје – ракете „V1“ и „V2“, које ће преокренути ток рата, али нико то више није узимао за озбиљно. Ратни жрвањ је неумољиво млео дојучерашње славодобитнике.

Док су заробљеници на чесмама прали прљави веш смрдљивим сапунима, а дежурни у кухињи рибали велике казане, крај логора, кроз снежне сметове шибане снажним ветром, промицале су колоне немачких избеглица, које су бежале пред Црвеном армијом. Данима је поворка израњала из шуме, из правца села Рецебура и замицала иза брега, према селу Баркенбригеу.

Немци су теглили завежљаје и корачали за запрегама препуним уплашених жена и промрзле, уплаконе деце. Сужњи су ликовали над пропашћу дојучерашњих крвника, али им је било жао недужних младенаца, који су их подсећали на њихову децу у отаџбини о којој већ дуго нису имали никаквих вести. Гледајући гладну, озеблу дечицу, заробљеници нису имали воље да сеире над туђом несрећом. Дечје сузе су их болеле више од свих мука овога света.

На Савиндан, током поподневног збора, Немци су прочитали ванредно саопштење о даљем покрету. Неколико стотина заробљеника је остало у логору Баркенбриге под изговором да су болесни. Немачки официри су се испочетка дерали и претили стрељањем, али су убрзо одустали, оставивши десетак стражара да чувају логор. Било је јасно да је крај близу и сад је свако бринуо само како да се пресвуче у цивилно одело.

Преостали заробљеници су се спаковали и раном зором кренули на запад по разлоканим пољанама и ораницама које беху прекривене дубоким снегом и смрзнутим лешевима. Путевима се више није могло кретати због непрегледних колона избеглица и рањеника.

Људи су вукли са собом завежљаје, кутије и сандуке са свим оним непотребним ситницама које су сакупили претходне четири године. Газили су снег до колена, падали под теретом

багажа, па се опет дизали и настављали, онемоћали, гладни и уморни, мучени неизвесношћу и страхом за голи живот. Од како је почео рат смрт никада није била ближа.

Заробљеници су уплашено шапутали:

- На крају ће нас све побити... Када више не буду могли да нас чувају, стрељаће нас и закопати негде у шуми...

Страх за бедни, ништавни живот одагнао је глад и бригу за породице у отаџбини. Заробљеници су очајавали јер се није назирао крај патњи. Нису знали да ли корачају у слободу или смрт.

Предвече, после целог дана пешачења, колона је ушла у логор Гросборн код села Редериц. Одавде беху одведени пољски ратни заробљеници у непознатом правцу. Трагови који су остали иза њих говорили су о великој журби: допола поједена порција пасуља, полупразан чајник из ког се још пушила пара, недовршено писмо родбини негде у Галицији, ненамештена, изгужвана постељина, испретуране сламарнице... Док су распремали ствари и изували мокру обућу, сужњи су читали поруке по зидовима, исписане кривим, брзим рукописом. Заробљенике подиђе језа. Размишљали су наглас:

- Можда су Пољаке одвели на стрељање? Онда ће сутра и нас исто тако...

Неколико официра одмах изнесе предлог да под окриљем ноћи организују бег. У ту сврху однекуд додавише маказе за жицу којима су намеравали да начине отвор у логорској огради. Ипак, после краће расправе заробљеници одбацише овакав предлог из једноставног разлога: није се имало куда побећи! Нацистичка Немачка је била сужена и испресецана на узане појасеве око Берлина које је још увек контролисао Вермахт. Бежати у правцу фронта било је неразумно. Тамо су вођене огорчене борбе и обе стране су без упозорења пуцале на све што се креће.

Сутрадан ујутру у строју одјекну команда за даљи покрет. Људи су се ускомешали, понеко је и гласно закукао. Многи су, поучени претходним искуствима, почели одмах да се претварају да су болесни. Немци су кундацима истеривали људе на пољану.

Најпосле, око пет стотина најупорнијих остало је у Гросборну. Њима је немачки командант логора обећао скорашњу визиту казнене експедиције.

Међу заробљеницима који су одлучили да остану у логору Гросборн био је и поднаредник Лазар Милутиновић. Његов побратим Веселин Јевремовић је решио да напусти логор заједно са две хиљаде других заробљеника. Пратиле су их разбијене немачке трупе, у којима се више није знало ни за какву команду.

Веселин који је био предратни члан Сокола и Православне народне хришћанске заједнице није желео да дочека Црвеноармејце у жицама. У логорима кроз које је пролазио стално се сукобљавао са комунистима, јер је био убеђени ројалиста. Неколико дана по доласку у Оснабрик упознао је и тамошње комунце који су га дочекали непријатељски, јер црвени су на неки волшебан начин дознавали сваку појединост о придошлицама: каквог су политичког опредељења и коју страну подржавају у грађанском рату у Југославији. На само њима познат начин болшевици су брижљиво одржавали везе са партијским ћелијама по другим логорима. Због тога је Веселин радије хтео да се преда Монтгомеријевим „пустињским пацовима“ који су надирали са запада, него совјетским црвеноармејцима. Иако је волео Русију, није трпео болшевизам који је СССР тих дана сејао кроз ослобођену источну Европу.

На растанку су се два побратима загрлила, слутећи да се више никада неће срести. Спознаја коначног растанка сад им се чинила тежа и од саме смрти са којом су већ одавно научили да живе. Док су седели и трошили последње заједничке тренутке, ћутали су и гледали негде у даљину. Чинило се да би свака изговорена реч била светогрђе. Рушио им се цео дотадашњи свет и речи ту нису могле ништа да поправе. На крају су се поздравили сасвим једноставно, као да се растају на дан, два, и као да ће се ускоро опет срести. Та дивна илузија била је неопходна обојници јер су се могли држати још једино за лаж и наду. Све остало су одавно потрошили.

Када су побегле последње немачке страже са високих кула око логора Гросборн, настала је права лудница. Неки од заробљеника су одмах хтели да се сами организују и пођу у сусрет Русима са пар зарђалих револвера и бајонета. Други су били за то да се остане у жицама јер је још постојала опасност од разбијених немачких јединица које су се пред налетима савезничких тенкова повлачиле крај самог логора. Трећи су предлагали да се на крову једне од барака истакне крупан натпис: „Jugoslawische Kriegsgefangene – Offiziere“, како би логор био поштеђен савезничких бомбардовања. Најпосле, некоме паде на памет да испише на белом чаршафу „TIFUS“ и да обеси упозорење на улазној капији логора. Немци који су се ужурбано повлачили према Берлину заобилазили су логорске жице у широком луку.

У спаваоницама је било ледено. Заробљеници су ложили разваљена прозорска окна, штокове врата, поломљене столице и столове, не би ли се бар мало угрејали. Немци беху однели са собом све што је вредело, чак и неке заробљеничке ствари из магацина.

Гладни људи су се размилели по логору у потрази за неком заосталом конзервом или бајатим, убуђалим хлебом. Од љуте глади су почели да малаксавају и халуцинирају. Постали су раздражљиви. Свађали су се и тукли без икаквог разлога. Псовали су једни друге и избеумљено тумарали по логорском кругу. Мењали су расположење од плача и кукњаве до заразног, лудачког смеха који је парао уши.

Било је и таквих бедника који су у свеопштој несрећи гледали како да зараде на туђој муци. Ловили су у мутном, заборављајући на сопствени јад.

Радивоје Јовић из Топлице заменио је своје одело са SS-овцем који је бежао поред логора на север, што даље од руских претходница. Немац се већ беше ослободио оружја и докумената и сад није жалио суво злато само да би се пресвукао у спасоносну цивилну одећу, јер Црвеноармејци нису имали времена за суђење. Трампа је обављена на брзину иза пољског клозета. Јовић је предао SS-овцу своје одрпане дроњке у замену за десет златних

наполеона. Немац је отрчао у ритама не окренувши се, а Радивоје је обукао његову нову, црну униформу.

Неколико дана се „трговац“ шепурио у црној униформи, али, када су га други заробљеници питали како ће доказати Русима да и он сам није припадник SS јединица, Јовић је одмах свукао и запалио официрске панталоне и блузу. Остао је да се смрзава наредних неколико дана у дугим гаћама и танкој кошуљи, са златницима за појасом. Сви су му се смејали, говорећи да је слаб трговац када је продао властиту кожу за десет златника.

Кад Живадин Јанковић из Параћина погибе од залуталог метка јавише се тројица добровољаца спремних да крену у сусрет руским трупима и замоле их за поштеду од гранатирања, али бомбе су и даље немилице падале око логора. Решавала се судбина целог света и кога је било брига за пар стотина преплашених, изгладнелих југословенских официра. Били су заборављени и ничији, без икакве заштите, препуштени на милост и немилост горкој судбини.

У зору 5. фебруара, пољска VI армија формирана у СССР-у од избеглих Пољака ударила је жестоко по немачким положајима око логора. Баракe су се зањихале попут паучине на ветру. Пало је неколико граната међу спаваонице, гелери су полетели на све стране, запалила се економска зграда. Погинуло је десетак људи а међу њима и неколико пољских ратних заробљеника. Цео рат претурили преко главе да би их надомак слободе побили сународници који су хтели да их ослободе. Немци који се беху укопали у околини логора пружили су слаб отпор и најпосле се повукли, оставивши тешко наоружање и санитарска возила.

Недуго затим први ослободиоци на коњима, витлајући дугим, кривим сабљама, улетеше кроз отворену капију логора. Сужњи потрчаше раширених руку у сусрет спасиоцима, радујући се као мала деца. Одушевљење се претвори у песму и поклич. Велика срећа преплави срца људи који су једва долазили до даха. Сви су причали углас, дрхтећи од узбуђења, са очима препуним суза радосница.

Али, наједном, коњаници обучени у дугачке, крзнене бунде и високе, пљоснате шубаре проговорише неразумљивим језиком,

неповерљиво вртећи главама и репетирајући митраљезе. Сви се престравише:

- Шта је сад!? Који је то језик кад није руски!?

Пољаци сиђоше са коња, држећи оружје на готовс. Коначно их група пољских ратних заробљеника одобровољи, објашњавајући им да су то југословенски официри који нису хтели да се повуку са Немцима.

Одмах иступише комунисти са захтевом да им се подели оружје јер желе да се придруже Црвеној армији. Пољски официр им хладно одговори да од тога нема ништа јер су још увек на провери. Добровољци се покуњених глава вратише у строј. Остали заробљеници су се смејуљили. Током четири године заробљеништва комунисти су свима претили Црвеном армијом, а сад су и они били таоци исте те армије.

Усред говора пољског официра паде граната на бараку. Двојица погибоше, неколико рањених остаде да се превија у мукама. Опет настаде паника, бежање и врисак престрављених људи.

Сви су били у неверици:

- Зар рат још није готов!?

Пар сати касније официри су се коначно постројили и би наређен покрет:

- Правац Јастров!

Осетили су велико олакшање, јер је било важно да се одмах помере што даље од линије фронта где се глава још увек могла лако изгубити.

Уморни и гладни људи су потом пешачили двадесет четири километра по дубоком снегу. Многи су били боси и слабо обучени. Током целог марша пољски спроводници са откоченим машинкама су били распоређени дуж целе колоне.

Југословенски официри нису били сигурни да ли су коначно слободни или су пали у ново ропство. По први пут од почетка рата назирао се крај свим мукама и патњама заробљеника, или им се само тако чинило.

Причао сам Лазару, док смо мокри и гладни цвочотали од студени у подруму парохијског дома, како смо ми овде, у Србији дочекали „ослободиоце“ у јесен 1944. године.

Ниједна буна и устанак не иде без народног гнева и мржње. Знали су то добро и настављачи старог српског хајдучког заната. Неколико десетина стрељаних доводило је у шуму хиљаде гневних који више нису имали куд, јер најбољи је онај борац који више нема где да се врати. Зато су партизани ударали по Немцима где год би стигли, а ови су крваво узвраћали, палећи села и стрељајући људе.

Савезнички авиони су данима засипали бомбама градове по Србији. Црне летеће тврђаве прелетале су наше село високо, уз брундање снажних мотора, чувајући товари за важније циљеве. Ипак, сви у селу су стрепили од англо-америчког бомбардовања. Узалуд су сеоски учитељ Ковачевић и прота Велизар смиривали заплашене људе, говорећи да Американци и Енглези немају шта да бомбардују у нашем селу. Сељаци су неповерљиво вртили главама, показујући зграду сеоске задруге, велики млин који је онако незграпан и висок могао лако да падне у очи пилотима и стару камену ћуприју преко набујале речице. Говорили су:

- Ако је наша ћуприја неважна зашто су партизани на почетку рата хтели да је дигну у ваздух, па смо је једва спасили?

Касније, када смо већ заборавили на савезничке авионе, једно јутро нас је пробудио хук совјетских тенкова који су пролазили кроз село у колони. Зауоставили су се иза последњих кућа, на пропланку поред старог записа.

Сеоски кмет и неколико виђенијих домаћина одмах су изашли да дочекају црвеноармејце, као што су то већ чинили много пута током рата када су износили со, погачу и ракију пред равнорорце, Пећанчеве четнике, партизане, љотићевце, недићевце, Бугаре и Немце. Није било важно ко се дочекује. Било је битно само да се село сачува од несреће коју је рат носио са собом.

Командант тенковске јединице, мали, кривоноги капетан гледао је сеоску делегацију са неповерењем. Испод његове

накривљене капе са црвеном петокраком, нехајно забачене на потиљак, штрчали су праменови црне, густе косе. Лице му је било некако жуто и бледо, као да није имало капи крви. Од свега су најчудније биле капетанове очи. Нико у селу раније није видео тако искошене, ситне очи које су изгледале као да се стално смеју. И остали војници су личили на капетана.

Сељаци су збуњено посматрали ситне, жуте црвеноармејце. Међу Чеченима, Монголима, Узбецима, Калмицима, Татарима и Черкезима тражили су неког брата Руса да га почасте ракијом и погачом.

- Шта је ово, људи моји – чудило се стари солунац чича Милутин Остојић – каква су нам ово браћа кад не личе на нас?

После смо сазнали да је то била нека совјетска јединица састављена од Стаљинових азијских поданика, који су се касније „прославили“ у Бачкој, силујући Мађарице и Швабице, убијајући и пљачкајући фолксдојчере који нису стигли да побегну са немачким јединицама.

Мршави, млади тенкиста са шлемом на глави нудио је сељацима окупљеним испред сеоске задруге ручне сатове у замену за сланину, сир и јаја. Људи су га сумњичаво гледали све док жућа није заврнуо рукаве прљаве кошуље. Одједном, на обе руке све до квргавих лаката блеснуло је десетак ручних часовника свих могућих произвођача. Било је ту шафхаузена, докси, чак и један златни женски сат украшен драгим камењем... Људи су запрепашћено гледали ратни плен малог тенкисте, питајући се ко ли је закукао за овим сатовима. Неки су одмах пожурили да купе себи часовник који никада раније нису имали, али када им је прота Велизар рекао да је то вероватно опљачкано са мртваца, нико није хтео да их узме ни за цабе. Такав је наш српски сељак: уме да превари, отме и закине рођеном брату, али се Бога плаши. Не боји се ничега што може да види сопственим очима, али стрепи од Бога који ником дужан не остаје.

Мој млађи брат Стеван заједно са другом децом из села провео је цело поподне на пољани, мотајући се око совјетских тенкова, камиона и топова. Деца су се играла рата, загледала моћне каћуше, пипкала каљаве тенковске гусенице, завиривала у камионске кабине у којима су светлוצале командне табле препуне

лампица и казаљки. Црвеноармејци су се гласно смејали, откривајући ниске ситних, бисерних зуба, шалећи се и довикујући на исквареном руском језику. Совјети су на децу гледали благонаклоно, дозвољавајући им да се мотају око ногу и пентрају по наслаганим војничким сандуцима. Дебели, бркати кувар са ушанком на глави сипао им је топли, миришљави чај у лимене лончиће.

После неког времена и старији почеше да прилазе војницима, распитујући се докле је стигла моћна Црвена армија у походу на Берлин. Совјети су се само смејали не разумевајући ни једно питање.

Црвеноармејци су преноћили у селу и у цик зоре наставили даље према Београду.

Три дана касније угледали смо прве партизане на мршавим, босанским коњићима. Један одред од тридесетак бораца одмах се сместио у општинску зграду и сазвао збор сељака. Нас десетак младића тек стасалих за пушку одмах су регрутовали у Четврту српску бригаду.

Сутрадан, на растанку стриц ми је даровао шареницу коју је носио са собом преко Албаније и назад у повратку преко Кајмакчалана, све до Хрватске и Словеније. Мајка је у искрзану торбицу ставила тек испечени таин, велики комад сувог меса, неколико главица црног лука, заструг кајмака и једну жуту дуњу. Стриц је приложио свој бријач, сапун и огледалце, иако се још нисам бријао. Обоје су ћутали слутећи да ме више никада неће видети. Мајка је погрешила, али стриц је, као и увек, био у праву. Умро је три месеца касније.

Тешко је описати растанак мајке са сином који иде у рат. Веле паметни људи који су прочитали много књига да нигде нису пронашли веран опис оваквог растанка. Ваљда су осећања толико јака да угуше сваку реч.

Обука је трајала свега седам дана. Осмог дана, у освит, дежурни је дао знак за узбуну и, пре него што смо стигли да се освестимо, већ смо се труцкали под прљавим цирадама старих

руских камиона. Нико није знао где нас тачно воде, али чим смо прешли Саву код Шапца, постаде нам јасно да идемо на Сремски фронт одакле су већ месецима стизале вести о тешким борбама са добро утврђеним немачким дивизијама.

На фронту је било горе него у причама. У блату и леденој води до колена, засипани снегом и кишом, чучали смо у рововима и заклонима сремске равнице од краја октобра 1944, па до априла следеће године.

Умирало се брзо и лако. Немци, добро наоружани и још боље утврђени, узмицали су плански, стопу по стопу, чувајући одступницу својој „Е армији“ која се повлачила из Грчке, док смо ми гинули као муве, крварећи проклету сремску равницу. Жбун нам је био мајка, а дрво отац којег смо грлили и љубили, тражећи спас за луду главу. Оскудно обучени, промрзли и гладни, газили смо блатњаве путеве и залеђену воду по каналима и барама, провлачили се кроз бодљикаву жицу и минска поља, срљали на бетонске бункере. Жута, па црна, најпосле црвена одбрамбена немачка линија гутале су голобраде србијанске сељаке страшније него дивље албанске гудуре. Руски авиони и каћуше јављали су се издалека потмулом грмљавином, али Немци нису одступали ни за педаљ.

Никада пре нисам видео како је лако погинути. Лежимо тако сатима у блатњавом рову без испаљеног метка, чекамо наредбу за покрет и, кад већ помислимо да се линија фронта преселила негде далеко, одједном нас заспу десетине топовских граната. На све стране полете откинуте руке и ноге, пошкропи нас лепљива крв из унакажених телеса, заглуше јауци рањених војника...

Другом приликом залегнемо иза неког грма или камена, причамо, чак се и усиљено шалимо, неко подигне главу да осмотри шта се дешава, и на челу му се расцвета тихи фијук снајперског метка.

Слушали смо од старијих војника да је кратер од топовког зрна најсигурније склониште, јер ту по законима артиљерије готово сигурно неће пасти следећа граната. Далекометне хаубице увек шарају по непријатељском положају да би захватиле што већу површину. А онда је на моје очи погинуо Сретен Петковић из Гуче

док се укопавао у једном таквом кратеру, мислећи да је ту сигуран. Уз заглашујући звиждук топовско зрно је пало директно у његов ров. Земља се разлетела на све стране и када се густо облак дима и прашине слегао од Сретена је остала само хрпа крвавог меса.

Убрзо су за нама почели да пристижу избежумљени очеви у јатима, попут црних, злосутних гавранова. Раскопавали су блатњаве њиве, ријући по плитким, смрзнутим гробовима. Тражили су своју несрећну децу да их возе назад опустелим кућама и забраћеним мајкама. Официри су их терали даље од фронта, претили преким судом и батинама, кумили и молили да не ометају војне операције, али седи оци нису лако одустајали. Тумарали су погурени старци по сремским ораницама и пустарама, гладни и неиспавани, уморни и празни. Нису хтели ни по коју цену да иду кући без својих мртвих младенаца.

Гледао сам седог, испијеног старца са шајкачом на глави, необријаног и црног у лицу, како ископава из плитког гроба свог мртвог сина. Леш је био смрзнут и укочен, униформа блатњава и крвава. Отац му је мазио црну, таласасту косу улепљену скорелом крвљу, држећи га у наручју и љубећи у хладно чело. Седео је тако у блату и снегу, наричући за сином без гласа и суза, у себи, мукло и болно, док су други људи пословали око запреге на којој је лежао сандук склепан од грубо рендисаних дасака. Отац је био сам са сином далеко од топова и тенкова који су грували и брујали унаоколо, далеко од људи, равнодушних и навиклих на смрт, који су се довикивали, заобилазили и прескакали обамрлог оца са мртвим сином у наручју. Гледао сам старца како издвојен од света, од људске вреве и буке детонација седи жив за све нас а мртав за себе. За њега је рат био заувек изгубљен и његов пораз није могао никоме да донесе победу.

Поподне 12. априла, у јуришу на Вуковар рањен сам шрапнелом у главу. У секунди сам видео снажни бљесак који ме је намах заслепио. Пред очима ми је пролетео цео живот. Слушао сам одраније да у смртној опасности човеку прође пред очима живот попут филмске траке, али све је то било наивно у туђим причама а сасвим другачије у трену кад ми се душа растављала са телом. Нису ми се пред очима „премотавали“ најважнији животни догађаји: рођење, крштење, први дан у школи, прва љубав...

Напротив, сасвим споредне слике мог живота биле су чудесно поређане, хаотичне, а опет савршено складне, склопљене по ко зна каквом редоследу и значају. Видео сам давно заборављене догађаје, снове дубоко потиснуте у мрачне одаје моје подсвести, ситнице за које нисам ни знао да чине моје постојање. Тако убрзане слике су твориле савршени след догађаја у којем се огледао дубоки смисао мог малог живота. Иза „филма“ је зјапила велика, мрачна провалија заборава, омеђена снажним бљеском и урањањем у дубоку, хладну тмину.

Пробудио сам се осам дана касније у војној болници у Митровици. За мене је рат био завршен.

Болнички дани су били мучнији од самог фронта. Свакодневно сам гледао рањене, осакаћене младиће како запомажу од болова док им приучени болничари превијају ране по ходницима и степеништима. Смрт ме је пратила у стопу. Нисам веровао да ћу јој измаћи.

Последњег дана боравка у митровачкој болници накратко ме је посетио школски друг Радован Марковић, ремац у Петој бригади Двдесет прве српске дивизије. Дошао је камионом који је превозио муницију на прву линију фронта и имао је слободног времена тек толико док војници не натоваре сандуке на возило.

Седели смо на клупи у болничком дворишту и ћутали. Као и сви несрећни људи на овом свету дубоко смо завидели један другом. Он је завидео мени зато што идем кући, а ја њему јер је био боље ратне среће и није рањен. На растанку смо се изљубили и Радован ме замолио да понесем писмо његовим родитељима.

Осам дана је Радованово писмо путовало са мном кући, ушушкано у унутрашњем џепу војничке блузе док сам ја обијао прагове лекарских комисија, чиновничких канцеларија и железничких станица. Напослетку су ми ударили печат у војну књижицу и прогласили ме неспособним за војну службу. Када сам после три дана потуцања стигао кући сетих се писма и пожурих да обрадујем Радованове родитеље.

Дочекали су ме као најрођенијег, изљубили и изгрлили још на кућном прагу. Целивали су ме са сузама у очима. Осећао сам да дрхте у мом загрљају. Док је мајка износила понуде, отац је нервозно цепао изгужвану коверту. На његовом искривљеном, старачком лицу видео сам маску поноса због сина ратника који брани отаџбину. Испод образине се назирало лице забринутог, слабачког старца који стрепи за живот свог јединца. Бојао сам се да ће сваког тренутка из њега провалити горки плач. Било би ме срамота да видим очинску маску како пада пред налетом људске слабости.

Радованов отац је читао конфузне сплетове реченица, нашкрабане у журби мастиљавом оловком на пожутелом листу хартије. Срицао је речи, мрмљао, гутао слоге и журио да што пре прочита свако слово. Покушавао је да нам свима каже немуштим језиком: добро је, све је у реду, мој син је жив и здрав и брзо ће се вратити, али ја сам му из очију читао дубоки очај човека који слуги да му се живот урушава, а он нема никакве могућности да то спречи.

Из целог писма разумео сам једино последњу реченицу коју је отац прочитао смирено и разговетно:

- Ја сам на путу за Берлин!

Одједном завлада нека непријатна, згуснута тишина. Осећао сам да је време да пођем кући.

Осам дана касније јавили су да је Радован погинуо 9. маја, на дан када је рат завршен. Погодио га је залутали метак преко набујале Драве док је вечерао на обали заједно са друговима из чете.

Тек тад сам схватио да је Радован већ три дана био мртав у тренутку када сам обрадовао његове родитеље закаснелом поштом. Док су се они радовали сваком ретку синовљевог писма, читајући га по ко зна који пут изнова, Радован је лежао у хладној гробници негде у непрегледној, црној панонској равници.

У подрумској мемли причао ми је Лазар Милутиновић о његовој голготи на крају рата и повратку у отаџбину. Док сам га слушао чинило ми се да је сваки повратак из рата исти, само другачије испричан.

Пуне две недеље су ослобођени југословенски војници радили у Јастрову тешке физичке послове на утовару и истовару железничких вагона, копању ровова и утврђивању положаја, све време ослушкујући потмулу јеку жестоких борби у непосредној близини града. Слобода је била орочена и улог је још увек могао да пропадне.

Хране је било мало, па су изгладнели људи крали залихе из магацина и клали мршаве свиње које су, крвавих њушки, кидале смрзнуте лешеве на пољанама око града. Војници и официри су слободно залазили у напуштене немачке куће, тражећи брашно, шећер и друге намирнице. Хватали су заосталу живину по двориштима, черупали је и пекли на танким ражњевима. Топили су снег на огњиштима и кували трули, гњецави кромпир, који је исклијао и промрзао по траповима око швапских кућа.

Најтеже је било доћи до топле зимске обуће и одеће. Све што је ваљало немачке избеглице су понеле са собом. По напуштеним кућама, у ормарима и шкрињама људи су проналазили испране, траљаве дроњке које су цепали на комаде и правили од њих шуферице. Пошто је обућа готово свима била дотрајала шуферице су се стално квасиле, па су их сушили крај ватре. Понеко беше пронашао летње одело, па је облачио по неколико панталона и сакоа да би се заштитио од љуте зиме.

Неки несавесни војници су пљачкали куће, купећи све оно што је преостало после Руса. Други се беху удобно сместили у напуштене виле и легали по меким перинама, не скидајући каљаве цокуле и умашћене шињеле. Официри су узалуд осуђивали овакво простачко понашање војника, претећи да ће свако одговарати за пљачку чим стигну кући. Још увек није постојала никаква команда и људи су давали себи одушка после четири тешке године ропства.

У једном тренутку немачке јединице концентрисане у Шнајдемилеу пробиле су обруч и кренуле на запад, поред Јастрова. У срца се поново увуче зебња. Град је био слабо брањен. Немци су сваког тренутка могли да уђу у њега, а људи су били и

даље ненаоружани. Владао је велики страх за животе, до јуче сасвим безвредне и ништавне, а данас одједном драгоцене и важне.

У журби Немци прођоше поред Јастрова. Ни њима више није било до борбе.

После две дуге недеље неизвесности, 20. фебруара у зору, српски официри пођоше пешке за Флатов. Неки се стадоше опраштати са својом „ратном“ децом и невенчаним супругама, који су све време упорно пратили колону. Настаде плач, кукњава и дозивање. Било је мучно гледати збуњене људе како се растају са својим дотадашњим животом, мењајући га за васкрсле успомене.

Немице су плакале јер нису знале шта их чека, на коју страну да пођу и где да се склоне. Већини њих су мужеви изгинули на источном фронту и тек што се беху поново саживеле са невенчаним супрузима. Сад су изнова остајале саме са сирочадима и ванбрачном децом. Знале су да их други Немци никада неће прихватити, већ ће на њих гледати као на ратне дроље које су родиле децу прљавим сужњима. С друге стране, нису могле да прате невенчане мужеве на њиховом путу кући јер им то није било дозвољено. Немачки фолксдојчери су протеривани из Војводине и нове власти у Југославији нису допуштале другим Швабама да се досељавају, без обзира на то што нису били ратни злочинци.

Очевима је било жао деце коју остављају. Слутили су да их више никада неће видети. Мазили су тршаве, уплакране малишане, љубили их и стискали у наручју, опраштајући се са својим ратним потомством. Било им је тешко и мучно, али назад се није могло. Чекале су их куће и породице у Југославији.

На путу за Флатов, лево и десно од разлоканог друма, пружали су се стравични призори. Мртви немачки војници отворених, стакластих очију били су наслагани на гомиле попут цепаница. У локвама раскаљаног снега лежали су шеснаестогодишњи младићи из Hitler-jugenda, последња нада умрлог сна о Трећем Рајху. Људе подиђе језа: судбина се сурово

поиграла са дојучерашњим целатима. Док је посматрао ове стравичне призоре, Лазар је мислио о томе како смрт увек на крају све изједначи и поравна. И богати и сиромашни, и паметни и глуми, и добри и зли, на крају, ето, леже заједно у прљавој баруштини. Узалуд су сад биле све велике идеје, узалуд све острашћене идеологије због којих су људи убијали једни друге. Смрт је била једини победник, а човек једини губитник.

Они којима се већ одавно беху распале цокуле изађоше из строја и, премећући укочене, смрзнуте лешеве, стадоше да траже себи чизме. Настаде вика и дозивање. Једни су другима бацали обућу, размењујући већи број за мањи и псујући укочене мртваце са чијих ногу су се тешко скидале чизме. Најпосле, када се колона сасвим распршила, пољски спроводници запуцаше увис. Ослобођени сужњи се наједном ућуташе и погнутих глава наставише да корачају даље у сумрак.

Два дана је трајало прегањање око репатријације са пољском командом у Флатову док су беспослени српски официри и војници базали по граду. Другог дана предвече градић засуше бомбе. Опет погибе неколико људи. Смрт их је и даље опомињала. Сви су били напети и нервозни као никада раније. Слобода им је упорно измицала.

Из отаџбине су стизале противречне вести. Једни су наклапали о комунистичкој страховлади, о терору и новим логорима у које црвени антихристи трпају српске домаћине. Националисти су плашили сељаке и занатлије причама о комунистичким отимачинама ораница, шума, пашњака, радњи и фабрика. Говорили су о колхозима у које комунци силом терају домаћине, о забрани исповедања вере и рушењу цркава и манастира. Већина није веровала у ове приче јер није носила никога на души, нити се плашила освете. Људи су размишљали:

„Немогуће је да сад, после оволиких мука и коначног ослобођења, може бити горе него за време окупације. Не могу нам разбраћа бити гори од туђина, јер разбрат је некада био брат а туђин никада.“

Било је тешко поверовати у ствари очигледне.

Црвени агитатори су позивали на репатријацију, трубећи о братству и јединству свих јужнословенских народа и народности, расподелајући о благостању које очекује повратнике у новом друштву ослобођеном сваке неправде и неједнакости. Комунисти из логора Боргхорст штампали су и растурали по другим логорима Титове фотографије и лист „Глас“ у којем су вршили пропаганду нове народне власти. Било је, чак, планирано да једна група жена крене у Немачку да убеђује своје мужеве да се врате у Југославију. Формиран је и Одбор за репатријацију, а у Југославији је проглашена амнестија која је омогућавала повратак већини ослобођених заробљеника.

Противници повратка су били, углавном, старији официри, ђенерали и пуковници. Они су забрањивали својим потчињенима да слушају Радио-Београд због комунистичке пропаганде која је заговарала повратак бивших заробљеника у земљу. Ипак, најслађе је оно што се не сме. Била је милина слушати како се земља уздиже из пепела и како ће све бити добро да не може бити боље.

Многи су се ломили да ли да остану у Немачкој као „расељена лица“ или да се врате у отаџбину. Они који су одлучили да остану у туђини као политички емигранти нашли су се изненада у чудесној ситуацији: њихова држава и народ су славили слободу као победници, а они су били чисти губитници. Од робова преко ноћи су постали слободни грађани, али без права грађанства у властитој држави. Немачка, дојучерашњи казамат, сада је за њих значила слободу, а Југославија сужањство.

С друге стране, поједини Немци који су рат провели у Југославији као окупатори сад су се оданде јављали својима као робови срећни што су живи, премда су као ратни заробљеници морали да раде тешке послове на обнови разрушене земље.

Неки од бивших заробљеника одлучили су да остану у Немачкој са новим породицама које су засновали током ратних година. Други су хтели да емигрирају у неку од прекоморских земаља јер су живели сиромашно и пре рата, па им се није враћало у беду и сиротињу. Трећима се свиђао лагодан живот победника у окупираној и подељеној Немачкој, где је цветало кријумчарење и

трговина. Четврти су остали у туђини из политичких разлога. Свако је имао свој пут у слободу.

У прихватни центар Флатов су стизали југословенски официри, подофицири и војници из свих делова разореног Трећег Рајха.

Ранко Вујовић из Никшића служио је код једног немачког сељака цео рат. Немац је био добар човек, опходио се према Вујовићу људски, штитио га је и штедео као да му је рођени син. Поткрај рата Шваба је понудио Никшићанину руку своје млађе ћерке, само да би остао на имању јер није имао мушког наследника. Вујовић се дуго премишљао, али срце га је, ипак, вукло у црногорска брда.

Ранко се осећао несигурно у туђој земљи. Мислио је да му ту није место ни по роду, ни по крви, ни по вери, а још мање по карактеру. Све му је некако било чудно и страно: обичаји су били различити, није се знало за јунаштво ни првенство, нису се поштовали старији, жене су слободно пуштале језик...

Када су Совјети били надомак села газда је замолио Вујовића да му помогне да сакрије накит, сребрно посуђе и новац. Немац се бојао пљачке јер су гласине о силовањима и похарама ишле испред Црвене армије. Имао је поверења у младог Црногорца, претурио је са њим најтеже ратне године, никакво му зло није нанео, глас није подигао на њега... Под окриљем ноћи газда и слуга су закопали сандук са драгоценостима у воћњак иза куће, поравнали земљу и обележили место једним великим каменом.

Када су први руски тенкови ушли у пусто село дочекали су их само дојучерашњи заробљеници. Немци који нису стигли да побегну посакривали су се у подруме, земунице и колибе, вукући за собом прљаве завежљаје и преплашену децу. Сви су очекивали крваву освету ослободилаца и ослобођених. Али десило се чудо: бивши заробљеници су мазили немачку децу, делећи им америчке чоколаде, конзерве и двопек. Срећа која је преплавила душе ослобођених робова испунила је наједном њихова срца љубављу и

сва мржња, гомилана кроз четири тешке године патње, глади и понижења, намах се расплинула у заборав. Болела су људе тих дана деца више од свих рана и бољки јер нису знали шта их чека код њихових кућа.

Пољаци и Руси нису могли као Срби да забораве страдања кроз која су прошли у рату. Светили су се и убијали сваког заосталог, скривеног војника који није успео да умакне. Из постојбине су Пољацима стизале стравичне вести о покољима целих породица којима се губио сваки траг у нацистичким логорима смрти. Понекад би се избежумљени људи отимали ко ће први да пресуди неком Немцу који је кроз сузе молио за милост. Рат је поништавао сваку разлику између целата и жртава, и више се није знало где је танка линија која раздваја ратног злочинца од гневног миротворца.

Причао је Лазар како се нагледао више смрти у данима ослобођења, него у све четири ратне године. Склањао је поглед у страну јер није могао да гледа унезверене Пољаке и Русе како муче и убијају преплашене Немце. До јуче је и сам мрзео Швабе и у мислима се наслађивао тренутком када ће моћи да им се освети за сва понижења и мучења, али када је тај трен дошао нестала је у њему свака жеља за осветом. За њега су сад Немци били само јадни, несрећни људи који су скупо плаћали своје заблуде. Није га било брига за њих и мислио је само о кући и породици која га тамо чека.

Међу одрпаним, мршавим људима који су одушевљено махали руским ослободиоцима стајао је и Никшићанин Ранко Вујовић, стежући поплавеле, танке усне у болну гримасу. Киптио је од беса и злобе која му је тровала душу. Одувек је Ранко осећао да га живот неправедно мимоилази, да му велика дела за која је био предодређен измичу за длаку, за трептај ока. Видео је око себе друге људе који су били значајнији и важнији од њега. Мислио је да је паметнији и способнији од њих, али му зла судбина није дала прилику да буде неко и нешто. И, ето, сад је куцнуо час да покаже своју снагу и моћ, да постане јунак каквог мајка једном рађа...

Гледао је са презиром на сународнике који су намах заборавили сва понижења и страдања током четворогодишњег ропства. Нису му били јасни ослобођени сужњи који су певали,

пили и славили победу, допуштајући дојучерашњим крвницима да се извуку без казне. За разлику од осталих, Вујовићеве груди је надимала „света освета“. Сматрао је да му проливена крв предака не допушта опроштај, и да се мора осветити Немцима. Говорио је:

- Ко се свети, тај се посвети!

Други су га гледали са чуђењем. Рат је био готов и кога је још занимало поткусиривање застарелих дугова. Било је само важно дочепати се куће и породице и почети живот изнова, а на све ружно одмах заборавити јер је у забраву био једини спас. Тако су мислили готово сви, али не и Ранко Вујовић.

Чим су се сместили у сеоску школу Руси су послали патроле по целом месту, трагајући за скривеним, преобученим војницима Вермахта.

Вујовић је одмах отрчао руском заповеднику и рапортирао му о благу које је његов газда сакрио. Командант је упутио тројицу војника са доушником да ископају сандук. Убрзо су се вратили са пленом, терајући везаног Вујовићевог газду испред себе.

Немац је био збуњен и уплашен. Знао је одмах да га је потказао Вујовић јер нико други, чак ни његова жена и ћерке, нису знали где лежи закопано благо. На његовом тужном лицу се читало изненађење и запрепаштеност, помешани са дубоким разочарењем јер није очекивао да ће га верни слуга издати.

Предвече су Вујовићевог газду стрелјали у школском дворишту, заједно са групом преобучених SS-оваца које су похватили по сеоским кућама. Питали су Немца за последњу жељу и он је тражио да још једном види бившег слугу. Кад су Никшићану ово саопштили он се покупио и без поздрава побегао у флатовски прихватни логор. Било га је, ипак, помало срамота јер стид не ишчежава сасвим, чак, ни код највећих бараба.

Седећи увече уз ватру где су се људи требили од вашки и пекли кромпир на жару, Ранко Вујовић је приповедао о свом „подвигу“ као о великом јунаштву и патриотском чину пуном храбрости. Старији официри су га гледали сажаљиво и тужно.

Пуковник Брано Дапчевић му опсова оца и пође да га удари жарачом, али Вујовић утече на хитрим ногама. До повратка у отаџбину се држао по страни, далеко од осталих војника.

Сви су осећали да се у Вујовићевом срцу дојучерашња мржња према Немцима прелила у мржњу према земљацима. Био је вазда спреман на мржњу без које није умео да живи.

После много мука и перипетија 22. фебруара 1945. године ослобођени сужњи су се укрцали у шест теретних вагона и запевали из свег гласа. Коначно су били сигурни да иду кућама. Њихов воз се кретао споредним пругама разрушене Европе, купећи успут бивше заробљенике свих нација.

Композиција је сваки час застајкивала да би пропустила крцате руске возове са локомотивама на којима је лепршао натпис: „НА БЕРЛИН“. Људи су устајали, пропињали се на прсте, бацали капе увис и клицали браћи Русима који су хитали да докрајче Трећи Рајх. Комунисти су ликовали, а ројалисти опрезно ћутали.

Понекад би воз сатима стајао на споредном колосеку заборављен од свих, па би онда на радост забринутих путника нагло кретао и, испуштајући продорни писак, прелазио стотине километара без заустављања. Дешавало се, пак, да за цео дан композиција пређе једва тридесетак километара и тад би људи седели смркнути и нервозни. На неким станицама ослобођеници су излазили из вагона и укрцавали се у друге фургоне, теглећи бедни пртљаг. Било је само битно да се иде напред, на југ, према отаџбини. Никаква мука више није била тешка.

У наредних месец дана ослобођени официри и војници пропутовали су целу источну Европу. Пут их је водио преко Бидгошћа и Лођа где су са сељацима размењивали ћебад, шаторе и униформе за хлеб, сир и сланину; затим преко Радома, Деблина и Лублина где су се пријављивали југословенском поверенику за репатријацију, чекајући три дана да се воз пребаци на руски, широки колосек; потом преко Ковела, Дубна и Лавова где је композиција дуго стајала, па Черновица где су људи истрчавали на станицу и љубили совјетску земљу; затим кроз Румунију, преко Марешештиа где се композиција поново пребацила на обични колосек; преко Плоештиа, Питештиа, Крајове, Турн-Северина и Оршаве, да би, коначно, 19. марта осванули у Темишвару.

Многи нису издржали тежак пут. Остали су заувек да леже у необележеним гробницама расутим по пољским, украјинским и румунским степама.

Непун месец дана после покрета из Помераније воз је ушао у вршачку железничку станицу, дочекан салвама одушевљења и музиком са разгласа. Деца и жене су бацали цвеће пред локомотиву. Настало је грљење и љубљење, вриска и плач родбине.

Лазар није знао да ли да се смеје или да плаче. Био је усхићен зато што је коначно у својој ослобођеној земљи, али са сваким километром ближе, кућа и породица су се измицали све даље у стрепњи шта га тамо чека. Тиха бојазан је расла у његовим грудима, гомилајући се у живчану слабост која га је повремено обузимала. Последњих неколико месеци рата није чуо ништа о породици и сад се плашио да није неко од укућана страдао у завршним операцијама ослобођења земље. Још му је теже било јер је гледао својим очима како су Совјети и Американци ослобађали Немачку од Немаца. Знао је да највеће безакоње влада на почетку и на крају рата, када не важе никакве војне конвенције и када се гаси свака људскост у човеку.

Близу шест стотина краљевских официра и подофицира провели су пар дана у Вршцу, у прихватном пункту за регистрацију повратника, а онда 22. марта прешли су набујали Дунав преко смедеревске скеле и укрцали се на воз који их је довезао на београдску железничку станицу.

На станици, дуж целе Немањине улице, на Славији и даље кроз друге улице, раздрагана светина је клицала Титу, Стаљину и Комунистичкој партији Југославије.

Неки нови насмејани, млади свет подизао је разрушени град из пепела и Лазар је видео у њему огромну снагу која га је плашила. Осетио је да овим људима ништа не може стати на пут у њиховом науму да преокрену свет наглавачке. Наједном је био свестан колико је њихова снага велика и деструктивна и колико су стари идоли који су се пушили из пепела били слаби пред навалом новог доба. Говорио је касније:

- Ови су морали да победе јер је велика снага у њима и сила која се не може обуздати.

Ипак, Лазар је одувек, баш као и ја, волео слабе и немоћне јер су они увек и свагда били на губитку.

Баш као и прве ноћи ропства у Оснабрику, узбуђени поднаредник Лазар Милутиновић је остао будан целу ноћ на зборном месту у школи, у Јагићевој улици где су сместили повратнике из унутрашњости. Чудна је била та прва ноћ ропства у туђој земљи далеко од најмилијих, али, чинило се сад, још чуднија је била ова друга бесана ноћ слободе и повратка у неизвесност.

Док се преметао по танкој сламарици на поду, Лазар је размишљао о свему оном што га је чекало код куће, али још више о ономе што га можда није чекало, јер је заувек и неповратно изгубљено. Осећао је неизмерни страх, проткан лаганом дрхтавицом, измешан са срећом и радошћу због повратка. Док је зора рудила слутио је по тешком, потмулом дисању других сапатника да ни они нису ока склопили целу ноћ. Умирало се и васкрсавало и није било времена за сњевање.

Србија је тих година била земља робијаша. Међу сужњима у подруму парохијског дома већина сељака је већ била у затвору, али готово нико на суду. Робијало се без суђења, а судило без суда. Половина затвореника већ беше искусила на властитој кожи како је бити роб у Немачкој, Аустрији, Италији, Француској, Норвешкој и другим земљама где су провели четири ратне године као војни заробљеници. Други, који су се спасили ропства на почетку рата, окусили су га на крају, по „ослобођењу“. Остали су допали затвора четири године касније због принудног откупа и терања у сељачке радне задруге.

Подрумом се плела ниска људских судбина саткана од горких прича сапатника. Људи који су гледали смрти у очи жудели су за разговором. Мислили су: док говорим – жив сам јер мртва уста не говоре. Сваки је говорио свој живот наизуст, а други су га слушали стрпљиво и пажљиво, као никада пре.

Јован, син дрводеље Богдана Калафатовића из Јауковца, носио је ручак и преобуку оцу и стрицу који су служили у гарди код Николе Калабића. Понекад је заједно са мајком неговао рањене четнике, који нису могли да иду даље са војском, па би остали у њиховој кући док се не опораве.

Поткрај рата су партизани стрељали Јовановог оца и стрица као народне издајнике. Њега су поштедели преког суда, али су га означили као „непријатеља народа и социјалистичког друштва“. После три месеца проведена у притвору, власти су га пустиле на слободу без суђења јер је у тренутку извршења „кривичног дела“ био малолетан.

У исто време на предлог крагујевачке омладине уведена је Титова штафета. Више од дванаест хиљада омладинаца трчали су девет хиљада километара да би у Загребу предали Титу девет штафетних палица и књигу са петнаест хиљада потписа

шумадијских омладинаца. Нико их није на то приморао. Омладинци су сами смислили како да се одуже маршалу.

Са појавом Титове штафете за Јована су наступили црни дани. Наредних година, када би кроз Јауковац пролазила локална штафета, власт је хапсила Јована и десетак других „сумњивих“ мештана без икакве оптужбе или судског налога. Потом би их под стражом спроводили у варошки казамат где су „народни непријатељи“ проводили неколико дана, све док не прође цела маскарата. Млада држава се бојала саботаже у брижљиво режираној спонтаности народних маса које су клицале дрвеној палици – фетишу новог друштвеног поретка.

Јовану су предлагали да се учлани у партију, постане омладинац, политички радник, друштвени активиста или да се пријави на омладинску радну акцију и тако скине са себе етикету „државног непријатеља“. У партију нису хтели да га приме, а да бесплатно кулучи није имао кад због својих кућних послова јер је цело домаћинство пало на његова плећа. Тако је остао „непреваспитан“.

Када су удбаши дошли по Јована да га воде у затвор због неиспуњене обавезе, он није ни питао зашто га хапсе. Мислио је да кроз село пролази нека важна политичка делегација коју треба заштити од урокљивих очију „народних непријатеља“. Тек у подруму је сазнао да га хапсе због принудног откупа жита.

Гимназијалац Сретен Велимировић из села Јадовника придружио се равногорцима на самом крају рата, приликом повлачења на запад у крвави загрљај савезника. Намеравао је да напусти земљу и настави школовање у иностранству јер је у вароши већ одавно био познат као огорчени антикомуниста. Када је видео да је све изгубљено, поздравио се са оцем и мајком и кренуо на пут без повратка.

Током школовања Сретен је био острашћени националиста и монархиста и никада то није скривао. Гадио се левичарских идеја које су надимале груди његових вршњака. Често је беспотребно улазио у жучне расправе са младим комунистима из

гимназије који су, организовани у ћелије, вршили пропаганду међу ђацима. Знао је да свађа трује његову душу, али врела крв му није дала мира и он је скоро свакодневно улазио у сукобе са скојевцима. Видео је њихову снагу и бројност међу омладином, али се није предавао. Мислио је да снага аргумената побеђује свако безумље.

На свом путу ка западу Велимировић није стигао далеко. Цела његова група похватана је, после краће борбе у планини, десетак километара изнад села. Партизани су их прво опколили, а потом позвали на предају. Обећали су им поштено суђење. Четници нису много веровали „братским“ обећањима, тим пре што ни они не би били мекшег срца, само да је ратна срећа била на њиховој страни. Ипак, нису имали излаза, нити воље за даљу борбу. Све је већ одавно било изгубљено. Неко је предлагао да скупо продају своју кожу, али ни кожа није много вредела тих дана, па су решили да је понуде забадава. Када су се предали комунисти су им везали руке жицом и потерали их у планину до „пасје јаме“. Тамо су их у сумрак стрељали и гурнули лешеве у бездан.

Сретен се срушио у понор делић секунде пре него што је одјекнуо плотун и чудом је остао жив. У паду је докачио некакво жбуње које је расло око отвора јаме и тако ублажио ударац о гомилу крвавих, смрсканих телеса. Целу ноћ је лежао у углу јаме, претварајући се да је мртав. Завукао се испод неколико лешева да би се заштитио од бомби које су партизани бацали у јаму и живог креча којим су засипали безобличну масу људских тела.

Тек сутрадан је Велимировић испузао из јаме и дотетурао се до села. Десна рука му је била сломљена, глава крвава и натечена, а леђа у пликовима. Пао је у несвест код првих кућа где су га у зору пронашли сеоски пси.

Када се освестио, одмах је испричао људима шта му се догодило. Нико му није поверовао.

Касније су неки други Јадовничани завршили у истој јами, али, опет, трећи нису поверовали. Лако је веровати у сопствено страдање. У туђе – много теже.

Сретену су судили када се опоравио. Добио је четири године робије, иако му нису доказали ни један злочин. Било је

довољно то што је био равногорац недељу дана. Када је изашао на слободу, запослио се у сељачкој радној задрузи, али је убрзо завршио са нама у подруму, због наводне саботаже на задружној вршалици. Више му нико није веровао. Био је доживотно сумњив „народним“ властима.

Милорад Вукосављевић из села Црне Трнове током рата је служио у Недићевој Државној стражи. Тамо га је уписао отац јер се бојао да га не мобилишу партизани или четници.

На крају рата повукао се заједно са осталим националистима у Словенију и даље, у Аустрију. Тамо су их Енглези разоружали, потрпали у железничке фургоне и испоручили назад југословенским партизанима.

Док је чекао у шумском логору да га изведу пред стрељачки строј, угледао је крај жице у групи младих партизана очеву млађу сестру Милену у официрској униформи. Погледи су им се на тренутак укрстили. Тетка са титовком на смркнутом челу, у маслинастој блузи затегнутој опасачем, нетремице га је посматрала пар секунди. Већ следећег трена склонила је поглед у страну. Окренула му је леђа и видео је још само њене дугачке, уплетене витице које је толико пута у детињству мазио док га је успављивала. Тетка је још неко време разговарала са другим стражарима, нервозно добујући прстима по кожној футроли пиштоља, а затим се журно удаљила. Узалуд је гледао за њом, очекујући да ће се још једном окренути. Никада је више није видео.

Целу бесану ноћ Милорад је размишљао о тетки Милени. Болело га је што гледа смрти у очи, али још више то што је ишчекује сасвим сам, далеко од најближих. Изненадни сусрет са драгом особом и издаја коју је доживео био је највећи пораз у његовом дотадашњем младом животу. Није ни слутио да га чекају још теже битке и још страшнији пораз.

Тетка Милена је била светлост у његовом детињству. Још док је био школарац није схватао оштре прекоре родбине који нису имали разумевања за теткине политичке ставове. У кући се о

њој више шапутало него отворено говорило. Као да је била губава. Када је стигла срамотна вест да је Милена због политике заглавила у затвор, шапат је прерастао у мук. И касније, пошто је изашла са робије измењена и огрубела, он јој се једини искрено радовао када би повремено долазила из Београда у очев дом. Као по команди, отац је нестајао и није долазио кући по цео дан, све док му не би јавили да је тетка отишла. Нити је отац питао за своју сестру, нити је она питала за њега.

Неколико година пред рат Милена је сасвим престала да долази. Причало се да је у Русији на школовању. Неки други су говорили да је отишла у Шпанију да се бори у грађанском рату. Трећи су казивали да је опет на робији.

За Милену се поново чуло тек кад су комунисти подигли устанак. Стигле су гласине да је политичка комесарка у партизанској јединици негде у Босни. Нико је није видео цео рат и већ су сви мислили да је сигурно погинула, када је Милорад поново срео у словеначким планинама. Само, сада му више није била тетка, већ заклет ратни непријатељ.

После непроспаване ноћи, у сами освит, Милорад је заједно са још тројицом сабораца из чете успео да побегне из партизанског логора смрти. Провукли су се кроз рупу испод бодљикаве жице коју је прокопао пас луталица. Добровољац Сава Јанковић из Кленка убедио их је да беже:

- Тамо где се кер провукао кроз жицу, проћи ћемо и ми. Немамо чему да се надамо. Ионако ће нас све побити као псе.

Кад су се изгребаних, крвавих леђа дочепали шуме, тројица другова су пошли ка Италији у сусрет савезницима, а Милорад, поучен лошим искуством, одлучио је да се врати кући у Србију. Била му је дража робија, па чак и смрт, него изгнанство.

Ухватили су га две недеље касније надомак села. Успео је да прође стотине километара и десетине стража и патрола, али су га ухапсили на самом кућном прагу.

Касније је причао оцу који га је посетио у затвору да тетка Милена није хтела да му се јави у логору и да га спасе стрељања.

Када нам је Милорадов отац све ово испричао у подруму где је заглавио због непредате обавезе у житу, Лазар му рече:

- Милорада је твоја сестра спасила сигурне смрти.

Сви смо зачуђено погледали Лазара, не схватајући како га је спасила тетка која није хтела да му се јави, нити да каже другим партизанима да јој је он братанац, већ се претварала да га не познаје и оставила на милост и немилост целатима. Лазар нам је објаснио:

- Да се Милена јавила братанцу и да је открила друговима да му је тетка, па, чак, и да се заложила за њега код претпостављених, одмах би Милорада извели из логорских жица и наредили јој да га ликвидира пред свима и тако докаже верност комунистичкој партији...

Милорадов отац уздахну, прекрсти се и склопи очи. Тихо се молио да умре пре него што му стрељају сина. И пре него што поново сретне сестру.

Истина понекад боли горе од неправде.

Поједини „непријатељи младе државе“ били су опрезнији. Неки од припадника Југословенске војске у отаџбини, поучени лошим искуством других сабораца, нису смели после рата да се предају новим властима. Многи су се крили по земуницама и пећинама, у шумама и планинама „слободне“ државе. У свако доба дана и ноћи могле су се видети „ознашке“ патроле како чешљају шумске пропланке и јаруге, тражећи одметнике. Сељаци који су ишли у планину да краду дрва или постављају замке за дивљач често би упадали у комунистичке заседе, припремљене за одметнике који су повремено силазили до кућа да би се преобукли и окрепили код јатака. Тако би пропадале брижљиво организоване хајке на „народне издајнике“, па би „ознаши“, закрвављених очију и стиснутих вилица, искаљивали свој бес на несрећницима које пут нанесе у погрешно време, на погрешно место.

Два рођена брата, Станко и Милорад Алексић из села Велике Тамнаве, нису смели да се предају комунистима. Поткрај рата су у дворишту своје куће, уз сами бунар, укопали у земљу велику, дрвену кацу. Ушли су унутра, а потом су их укућани одозго поклопили даскама и засули земљом. Мислили су да ће у бурету остати неколико недеља или пар месеци док се краљевска

војска не врати у Србију. Чекали су да поново букне устанак, да се дочепају пушке и планине, али чекање се одужило на две дуге године. Згрчени у храстовој каци браћа Алексићи су дисали на мали отвор између цигли у самом бунару кроз који им је мајка дотурала храну и воду. Чекање и неизвесност су били гори од сваке робије.

„Ознаши“ су неколико пута долазили у авлију. Претурали су по амбарима, вајатима и шталама. Бушили су стајско ђубре и тражили земунице. Претили су, псовали и тукли оца и мајку, тражећи да им одају где се крију синови. Сеоски жбирови су се мотали ноћу око Алексића куће, мотрећи да се бегунци однекуд не појаве, али све је било узалуд. Напослетку су власти дигле руке од потраге, мислећи да су Станко и Милорад негде погинули или емигрирали.

Када су већ сви били заборавили на браћу Алексиће, они изађоше из склоништа и предадоше се властима. Више нису имали снаге ни воље да измичу судбини јер су живели живот гори од сваке смрти. Зато су прогутали сопствени страх и препустили се горком усуду.

Од подрумске влаге и студени Алексићима је почело да попушта здравље. Изашавши испод земље после толиког времена, у сусрету са дневним светлом браћа у трену ослепеше. У мраку бурета у који је продирао тек један узани трачак пригушене светлости њихове зенице заувек прекри копрена тмине. Алексићи су једва стајали на slabим ногама, отеклим од дуге згрчености. Зарасли у косу и браду, огрнути исцепаним, прљавим ритама, боси и изнемогли, стајали су на клецавим ногама, придржавајући се један за другог. Лица су им била испијена и жута, очи потамнеле и упале у дупље. Дрхтали су, извијајући танке вратове и колутајући усахлим очима пут сунца чију су топлоту упијали испуцалим, раствореним уснама и раширеним ноздрвама. Људи су плакали гледајући их, а они су ћутали, помирени са собом, равнодушни према свом страдању и туђем плачу. У њима беше умрла свака срећа и туга.

„Ознаши“ су отерали Станка и Милорада у крагујевачки затвор где су чекали наредна три месеца на суђење које никада нису дочекали. Званични извештаји затворских лекара као разлог

смрти навели су „престанак рада виталних органа проузрокован хроничном исцрпљеношћу организма“. Истина је била да су насмрт пребијени, као и многи други непријатељи новог поретка. Сахрањени су тајно, на затворском гробљу, без опела и парастоса. Оца и мајку су обавестили о смрти синова тек недељу дана после укопа.

Сада је заједно са нама у подруму парохијског дома чукао њихов погурени, избезумљени отац којег више никаква несрећа није могла да помери из тешке помрчине властитог ума.

Сељаци нису имали много поверења у нову власт. Већина људи је мислила да мир неће дуго потрајати, да ће се краљ ускоро вратити из прогонства и подићи устанак против безбожничког режима. Стизали су гласови да су националне снаге обједињене у Словенији и Италији, и да ће уз помоћ савезника брзо ослободити земљу од комуниста.

Свако се спремао како је знао и умео за нови рат који је био у изгледу. Најважније је било обезбедити оружје, муницију и залихе хране. Понеко беше задржао пушку још од априлског рата или је сакрио оружје после неке од већих немачких офанзива. Стари карабини, чађави пушкомитраљези и ловачке пушке, брижљиво премазани уљем и увијени у дебела импрегнирана платна, закопавани су под прагове кућа, у појате са сеном или у шљивике, под стара, крива дебла. Онај ко није имао ништа од оружја гледао је да га набави, не питајући за цену.

Страхиња Поповић из Доње Мртвице продао је током сиромашних, поратних година четири краве и за добијени новац купио четири пушке за четворицу синова. Како је који од младих Поповића стасавао за женидбу и заснивао своју породицу, Страхиња му је поклањао пушку. Синови су се чудили:

- Шта ће нам оружје кад је рат завршен!?

- Нека, злу не требало – отац је био неумољив у захтеву да сваки од наследника у нови дом понесе необични дар.

Синови су узимали пушке да се стари отац не би увредио. Носили су дотрајале танцаре под окриљем ноћи, умотане у ћебад и

цакове, пазећи да их когод не види јер их је то могло скупо коштати. Потом су закопавали оружје у баштама и воћњацима, обележавајући место каменом или засађеном младицом. Заједно са пушкама Поповићи су покопавали и страх од новог рата. Колико год народу било тешко под новим господарима, никоме се више није ратовало. Сви су само молили Бога за неколико година мира у којима ће подићи домаћинства и изродити децу, а после – како буде.

Није Страхућа хтео да синове трује мржњом, није желео да упире прстом у душмане, нити да заклиње потомство на освету. Он је од синова тражио само да дуго памте и ништа више од тога. Али, и то је за њих било превише. Дуго памћење је велики терет, а заборав је благослов јер је чедо истинског праштања. Иако је знао да ће синови најлакше живети ако све забораве, старац је, поучен лошим искуством, увек мислио на најгоре. Зато је синовима поклањао пушке, да их страх подсећа на рат који на овим просторима никада не престаје, већ само повремено утихне. Због тога отац није жалио да замени у тешким поратним годинама четири краве за четири старе, зарђале пушке које ће трунути закопане у земљи.

Сада је Страхућа трунуо заједно са нама у подруму парохијског дома јер није хтео у задругу, таман да су га пушком гонили.

Оца Велизара и татора Василија комунисти су ухапсили међу првима. Проту су затворили зато што је проповедао против нове власти, а татора „за сваки случај“.

Прота је био човек какав се ретко рађа. Помагао је свима одреда: топлим речју или топлим кожухом са леђа, како је коме требало. Сви су га волели, јер је живео онако како је проповедао. Умео је да каже:

- Не може се ширити истина, а живети лажно!

Сви су га поштовали осим других свештеника, који су говорили за њега да се горди својом добротом. Он је на такве клевете одмахивао руком:

- Нико више неће да служи. Сви би само да господаре...

Отац Велизар је био од оних ретких људи који су се стидели туђе срамоте.

Проту су заточили због проповеди коју је изговорио са амвона:

- Доћи ће антихрист, син црвеног ђавола и блуднице и баћиће цео свет под своје ноге! Не приклањајте се, браћо и сестре, антихристу који не сме да уђе у црквени олтар, већ краљу, Божјем помазанику, који је на престо стигао кроз царске двери!

Одмах после литургије оца Велизара су потказали неки лошији ученици које је грдио на катихетици зато што не знају да читају псалтир и апостол. „Ознаши“ су га ухапсили у кући, за трpezом, па је међу првима доспео у подрум парохијске куће у којој је живео. Тај подрум су власти привремено одузеле од црквене општине за потребе импровизованог казамата.

Причао нам је прота како је нова власт прошле године национализовала пола црквене порте, довукла креч и циглу и објавила да ће у црквеном дворишту градити нову школу. Омладинке су чистиле и слагале опеку допремљену са порушених кућа „народних издајника“ и певале:

*„Ја сам Анка партизанка,
водим битку против Бога,
ал не водим против Христа,
јер је и он комуниста!“*

На крају од целог посла није било ништа. Грађевински материјал је, сложен у гомиле, пропадао наредне две године. Оно што није уништено сељаци су покрали и развукли. Прота Велизар је приповедао о томе док је заједно са нама чучао у подруму парохијског дома.

Ми смо га задиркивали:

- Теби је, попе, најлакше, јер си, такорећи, у својој кући. Додуше, у њеном подземном делу...

Прота се смешкао, гледећи дугу, седу браду. За њега је страдање било Божји дар.

Многи антикомунисти који су се месецима крили код јатака схватише да је рат, ипак, готов и почеше да се пребацују тајним каналима на запад. Са граница су стизале вести о убијеним „издајницима и шпијунима“ који су ликвидирани приликом покушаја бекства из земље.

Појединци су се, међутим, јављали својим породицама из туђине тајним, унапред договореним порукама и знацима. То је значило да је бекство, и поред строго чуваних граница, ипак могуће. Овакви случајеви су уливали наду да још увек није све изгубљено.

Велики број дојучерашњих противника комунистичке власти брзо су променили мишљење, ако су га икада и имали, приклонивши се новом друштвеном поретку. Тако је за све било најлакше и најбезболније. Није се толико радило о интересу, колико о пословичном одсуству чврстине карактера код већине људи. Они који су „проверили“ постали су гори од предратних, убеђених комуниста јер су морали да се доказују на сваком кораку. Није ни њима било лако, баш као ни нама који смо тврдоглаво бранили своје идеје.

Колико год је измученом народу после рата тешко падала комунистичка страховлада, још горе је било бившим сужњима Трећег Рајха који из једног ропства падоше у друго, још теже и мучније.

Причао је Лазар Милутиновић, седећи у прљавој подрумској води, о повратку који је сањао сваке ноћи током четири године робовања и о првим разочарењима која је доживео у отаџбини.

Прекорачивши кућни праг после четири године избивања Лазар закорачи у сасвим нов и непознат свет. Ништа није било као пре, ни породица, ни кућа, ни срећа о којој је сневао у ропству. Осећао је да ни он сам више није исти.

Стари отац беше умро од тифуса друге године окупације и то Лазар дознаде тек сад, јер укућани нису хтели да га узнемиравају у писмима. Болело га је што није био ту, крај очеве болесничке постеље да се опрости с њим, да га сахрани и испрати како доликује.

Једна несрећа никада не иде сама. Најмлађег брата су Немци стрељали у Шумарицама заједно са стрицем код којег је учио занат у Крагујевцу. Ни гроб им се није знао.

Погрбљена, остарела мајка обрадова се сину, изљубивши га кроз сузе, али се после неког времена врати на своје место крај замагљеног прозора где је проводила по цео дан загледана у властите поноре. Осећао је да и она неповратно одлази, иако је својим крхким, болним телом још увек била ту, међу породицом.

Супруга, тиха и повучена у себе, одговарала је на питања шкрто и несигурно. Као да је изнова упознавао жену са којом је био у браку пуних пет година, од којих су свега годину дана провели заједно. Стајала је ту, пред њим, гледао је црте њеног милог лица, али била је опет некако далека и непозната.

Док је робовао у Немачкој чинило му се да сваким даном све више воли жену и страшно га је болело то што му је њен лик бледео у сећању. Често је сањао родну кућу и насмејану супругу, али како је време пролазило њен лик је у сновима губио оштрину, постајао прозиран и замагљен. Најпосле, сањао је жену, не разазнајући ни једну црту њеног лица. Напросто би знао да је то она, али јој није видео лик. Када би се пробудио снови су га тиштили горе од јаве.

Сина Петра који се родио три месеца после његовог одласка у ропство никада није сањао и то га је нарочито болело. Када је добио прву фотографију једногодишњег, тршаваг дечака у белим, сукненим гаћама и везеној кошуљи, свима је поносно показивао

свог првенца, али чим би остао сам вадио је изломљену слику из недара и сатима зурио у њу. Тада би га неосетно обузео чудесни осећај безграничне даљине и ледене самоће. Са фотографије су га посматрала два тужна, црна ока непознатог дечака који му је, ма колико се упорно трудио, остајао потпуни странац. Волео је сина и осећао је љубав у себи, али није осећао никакву блискост са непознатим дететом.

Седам дана је жена ћутала, не показујући радост због мужевљевог повратка, седам дана је он пио, жалећи што се жив вратио кући, да би се изненада осмог дана, без икаквог повода из жене провалио спасоносни плач. Јецала је и ридала у његовом наручју, скупљајући немоћне шаке на мужевљевим грудима. Истискивала је нагомилани бол из себе кроз сузе које су јој се сливале низ бледо измучено лице. Са сваком сузом излазио је делић јада из душе преплављене несрећом и тугом.

Када се коначно исплакала, супруга више није имала снаге. Малаксала је и сручила се у постељу. Лазар је данима бдео крај њеног узглавља, мењајући јој хладне облоге на челу и масирајући груди препеченицом. После три дана бунила и грознице, када се коначно освестила, жена га је благо погледала и осмехнула се по први пут од његовог повратка.

Неколико наредних недеља жена се постепено опорављала и међу супружницима се стадоше премоштавати дубоке провалије четворогодишње раздвојености.

Син Петар, видевши по први пут непознатог човека, крио се и бежао од оца. Месец дана је Лазар тумарао по имању, поправљао тарабе и појате које беху пропале, чистио бунаре и упознавао се са јединцом који га је опрезно примао у свој дечји свет, неспреман на велике ломове и преокрете. Напослетку је успео да придобије дечаково поверење.

Чинило се да је коначно дошао крај свим његовим мукама, али чим би савладао једну невољу, одмах је израњала друга, још већа недаћа.

По доласку из ропства Лазар је затекао само једну мршаву, болесну краву у празној штали. Осталу стоку су одвеле разне војске које су пролазиле кроз село. Запарложена земља је слабо рађала и није имала чиме да се обради јер је коње реквирирала краљевска војска још на почетку рата.

Са празним амбаром и пустом шталом Лазарова кућа је дочекала први поратни Аранђеловдан. Крсна слава је морала да се прослави, али пара није било чак ни за свећу.

Лазар се дуго мучио, размишљајући шта да уради. Није желео да се испише из људи и пљуне на своје претке. Обичај је налагао да се крсна слава мора прославити достојанствено. С друге стране, трошкови око прославе су значили нова задуживања и још мање новца за децу и кућу.

После дугог премишљања и тешких, непроспаваних ноћи, Лазар је одлучио да прода једину краву која му је хранила децу и да од добијених пара купи све што је било потребно за славску трпезу. Комшије и рођаци су се чудили:

- Зашто продајеш краву у бесцење? Закољи је, па ћеш имати довољно меса да прославиш крсну славу и прехраниш чељад.

Лазар није хтео ни да чује:

- Стока која је донела пород у мојој кући се не коље, већ продаје. Чак и животиња заслужује поштовање и захвалност, ако ти је ваљала у животу.

На Аранђеловдан се Лазар обријао и обукао нову кошуљу. Супруга је очешљала и умила децу и пресвукла их у чисто одело. Потом је повезала нову мараму коју је Лазар купио у вароши заједно са другим намирницама за славску трпезу.

Сви заједно су дочекали проту Велизара, преломили колач са старим кумом и поседали за трпезу. Домаћин је наздравио и пожелио добродошлицу гостима. Дубоко у ноћ орила се песма и раздрагани жамор из Лазаровог дома.

Нико није ни слутио колико је била горка Лазарова славска трпеза. Можда тек његова жена која је гутала сузе, кријући их од гостију и мужа којег је подржала у намери да прода једину краву и тако прослави крсну славу.

После неког времена Лазара су сеоски активисти почели да наговарају да уђе у земљорадничку задругу. Говорили су међу собом:

- Ако придобијемо Лазара за нашу ствар, остали ће одмах поћи за њим јер сви цене његову реч.

Он им је поручио да га никаква задруга не интересује. И још им је рекао да неће у колхоз на казан догод је жив јер своју земљу оре и о својој кући брине.

Предвече су дошли пред капију двојица варошких партијаца и почели да дозивају Лазара. Одраније их је знао по злу. Брка у црној виндјакни, са кожним качкетом натученим на густе обрве, одмах је прешао на ствар:

- А ти, Лазаре, колико чујем, нећеш у задругу?
- Нећу! – одбрусио му је Лазар.
- Баш никако нећеш!? – био је упоран Брка.
- Никако!
- Добро, кад тако кажеш... Само, пази добро, зажалићеш због тога!

Лазару је ударила крв у главу. Више није могао да се суздржи:

- Марш из авлије, да вас моје очи више не виде!
- Видећемо се ми још, Лазаре! – обећали су му агитатори док су узмицали према капији.

Видели су се већ сутрадан. Активисти су дошли у пратњи „народне“ милиције и ухапсили Лазара и мене због неизмиреног откупног дуга. Закон није предвиђао да се људи хапсе зато што неће да уђу у сељачку задругу, али су то предвиђале усмене препоруке народних власти. Било је само потребно пронаћи формални разлог.

Тако је Лазар из једног пао у друго, још теже и мучније ропство.

Осмог дана заточеништва у подруму парохијског дома остало нас је свега петорица: три сељака из суседног села који нису имали одакле да плате откуп и Лазар и ја који нисмо хтели да намиримо дуг. Остали, видевши да је ђаво однео шалу, сакупише „обавезни откуп пољопривредних вишкова“, позајмљујући жито и купујући стоку од препродаваца по високим ценама.

Седели смо у хладној води, згрчени од студени и глади, утонули у туробне мисли. У сабласно празном подруму, који је одзвањао на сваку изговорену реч, страх и туга беху гушћи од мрака и ината који нас је окруживао.

Док су се први сунчеви зраци пробијали кроз решетке мусавог прозорчета и, исцртавајући светлосне квадрате, болно заслепљивали уморне зенице свикле на подрумску таму, накратко утонух у сан, придруживши се тројици сељака који су, приблијени један уз другог, здушно хркали.

Веле учени људи да у минут сна може да стане цео живот, и више од тога јер време неједнако протиче за различите светове. Прислоњен леђима на мемљиви, клизави зид, нисам спавао дуже од једног минута у којем се пред склопљеним очима, као на длану, развио цео мој дотадашњи живот.

Видео сам, у сновиђењу, безбрижне дечје игре у шумарку изнад куће, са праћком, луком и стрелом у руци, мртву сеницу стакластих укочених очију, заувек заустављену у небеском лету мојом дрском обесношћу, сутоне крај потока у старој напуштеној воденици сатканој од прича из којих израњају вампири и вештице, дрекавци и караконцуле, стаситог дората са звездом на челу док му стискам заплетену гриву ознојаним шакама, први дан у школи, старог, строгог учитеља, мајку како бдије над мојом болесничком постељом послушкујући да ли још увек дишем, завршетак једног детињства обележен очевом смрћу и првим патњама рањеног срца, најлепшу од свих девојака која никада неће бити моја, туђу срећу која боли, слатка, неразумна маштања која надимају груди, нове љубави и нове радости, прве пољупце, миловања, ишчекивања, крај једне безбрижне, шарене младости, сиве бомбардере који

високо горе, скривени међу облацима, брундају и парају јутарњу тишину ведрога пролећа, црну челичну гусеницу од тенкова и оклопних возила док гамиже путем, испод села, панику и врисак забрађених жена које беже са уплаканом децом пут планине, црне гласове који стижу из вароши о грозном покољу недужних ђака, многе војске у истим сељачким ритима и опанцима са различитим ознакама на смркнутом челу, гладне и острвљене домаћине, просте сељаке које је неко натерао да постану звери, људе које је рат заувек изменио, глад од које се не може уснити, глад која убија сваку помисао, глад која ништи све људско у човеку, фронт у блату које се лепи за ноге, увлачи у ноздрве, под кожу, блато у којем се давимо, које нам не дозвољава да дишемо, блато у које се полако претварамо, мртвачке сандуке натоварене на воловске запреге, крај рата и страх од издајника, ослобођење и страх од ослободилаца, тишину и мук новог доба, преке судове и јавна стрељања на коњском гробљу, терор и отимачину, поражене са убилачким, закрвављеним очима и победнике пред којима се склањају жене, деца, чак и пси, видео сам у сновиђењу цео један живот, такорећи...

Пред склопљеним очима, у полусну, смењивале су се слике, све док ме дубоки сан није преварио и тело, изгубивши равнотежу, немоћно клонуло у прљаву воду.

Трен буђења изазван пљуском ледене воде која ми је улазила у ноздрве и широм отворена уста донео је језиви кошмар јаве.

Огледајући се у зеленкастој води која се мрешкала и светлукала после мог пада Лазар је висио на решеткама подрумског прозора, обешен о исцепану кошуљу.

Био је мртав и насмејан.

Издавач:
„AM Graphic“ Лаћарак

Едиција

За издавача:
Бранислав Писаревић

Суиздавач:
Књижевна заједница Сремска Митровица

За суиздавача:
Мирјана Марковић

Уредник:
Недељко Терзић

Слика на корицама:
Илија Башичевић Босиљ,
„Апокалипса – пад Вавилона“,
1959, уље/платно, 115x118 cm

Графичка обрада:
Мирослав Писаревић

Штампа:
„AM Graphic“ Лаћарак

Тираж:
300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.163.41-31

ИЛИЋ, Микица

Освиг дана осмог : роман / Микица Илић. - Лађарак : AM graphic, 2015
(Лађарак : AM graphic). - 120 стр. ; 23 см. - (#Едиција #Sirm ; 117)

Тираж 300.

ISBN 978-86-88581-29-5

COBISS.SR-ID 298479879

Микица Илић је рођен 1972. године у Сремској Митровици. Дипломирао је на Правном факултету Београдског универзитета и студирао на Богословском факултету СПЦ.

Пише приповетке, новеле, романи, кратке приче, есеје, сатиру и радио-драме. Објавио књиге прича: „Западно – источни диван“ (2003) и „Лавиринт без излаза“ (2014), роман „Повест о апокрифу“ (2014), монографију „Село Босут у Срему“ (2012), радио драме: „Подвижници пирга Светога Саве“ (Радио Београд 2, 2014) и „Ђорђе Ђурчија“ (Радио Нови Сад, 2015).

Члан је Удружења књижевника Србије. Сарађује или је објављивао у четрдесетак књижевних, богословских, научних и других часописа у којима је објавио преко сто двадесет текстова. Заступљен је у више заједничких издања и зборника. Приче су му превођене на енглески, немачки и бугарски језик.

Добитник је више књижевних признања, међу којима и награда: Улазница (2000), Лаза К. Лазаревић (2002), Миливоје Илић (2002), Кочићевим сатиричним пером (2002), Бунтовна проза (2002), Шумадијске метафоре (2003), Награда Удружења писаца „7“ из Франкфурга (2004), Српско перо (2006), Жикишон (2006), Мирко Петковић (2009), Андра Гавриловић (2012), Мисаоник (2013)...